

ΓΙΑΝΝΗΣ Κ. ΜΑΥΡΟΜΑΤΗΣ

ΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ
ΣΤΗ ΔΥΣΗ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 15^ο ΚΑΙ 16^ο ΑΙΩΝΑ

ΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ
ΣΤΗ ΔΥΣΗ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 15^ο ΚΑΙ 16^ο ΑΙΩΝΑ

ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ
ΣΤΗΝ ΕΟΡΤΗ ΤΩΝ ΤΡΙΩΝ ΙΕΡΑΡΧΩΝ
30 ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 1996

ΓΙΑΝΝΗΣ Κ. ΜΑΥΡΟΜΑΤΗΣ

ΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ
ΣΤΗ ΔΥΣΗ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 15ο ΚΑΙ 16ο ΑΙΩΝΑ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 1997

© ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
UNIVERSITY OF IOANNINA
GR. IOANNINA 45110

ISBN 960-233-037-6

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Ὁ πανηγυρικός λόγος με τίτλο «Τὰ ἑλληνικά γράμματα στὴ Δύση κατὰ τὸν 15ο καὶ 16ο αἰώνα», πού ἐκφωνήθηκε στίς 30 Ἰανουαρίου 1996 στὴν αἴθουσα τελετῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων, ἀποτελεῖ τὴν πρώτη συνοπτική, λόγω περιορισμένου χρόνου, παρουσίαση συστηματικῆς καὶ μακρόχρονης ἐνασχόλησής μου με τοὺς δύο αἰῶνες πού ἀκολούθησαν μετὰ τὴν ἄλωση τοῦ 1453.

Τὸ κείμενο, πού δημοσιεύεται ὅπως διαβάστηκε τότε με ἐλάχιστες φραστικές βελτιώσεις, ἐμπλουτίστηκε με τίς ἀπαραίτητες σημειώσεις, οἱ ὁποῖες περιορίζονται, πλὴν ἐλαχίστων ἐξαιρέσεων, σὲ γενικὲς μελέτες πού περιέχουν ὅμως καὶ ὅλη τὴν προγενέστερη βιβλιογραφία.

Τὴν «έορτὴ τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν» προλόγισε, παρουσία καὶ τῶν Σέρβων Πρύτανων πού ἐπισκέπτονταν τότε τὸ Ἰδρυμά μας, ὁ Πρύτανης τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων κ. Δημήτριος Γλάρος, ὁ ὁποῖος ἀναφέρθηκε σύντομα στὴ συνεργασία τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων με τὰ Πανεπιστήμια τοῦ εὐρύτερου βαλκανικοῦ χώρου καὶ ἐπισήμανε τὴ σημασία πού ἀποκτᾶ κάτω ἀπὸ τίς παρούσες συνθήκες ἡ διάδοση τῆς ἑλληνικῆς πολιτισμικῆς κληρονομιάς.

Ἰωάννινα, 20 Δεκεμβρίου 1996

Γ. Κ. Μ.

Εἰσαγωγή

ΠΡΕΠΕΙ ΝΑ ΔΗΛΩΣΩ ΕΥΘΥΣ ΕΞ ΑΡΧΗΣ ὅτι ἡ ἀναφορά σέ ὅλα τὰ κέντρα τοῦ οὐμανισμοῦ ὅπου καλλιεργήθηκαν τὰ ἑλληνικά γράμματα κατὰ τὸν 15ο καὶ 16ο αἰώνα ξεφεύγει ἀπὸ τοὺς στόχους τῆς ὁμιλίας αὐτῆς, ἀφοῦ ἡ ἐπισκόπησις καὶ μόνον τῶν ἑλληνικῶν σπουδῶν στὴ Δύση καὶ ἡ ἀπλή παράθεσις ὀρισμένων στοιχείων θὰ μᾶς ὀδηγοῦσε πολὺ πέρα ἀπὸ τὸν χρόνον ποῦ ἔχομε στὴ διάθεσὶς μας. Γι' αὐτὸ πρωταρχικός μας σκοπὸς εἶναι ἡ ἐξέτασις τῶν ἑλληνικῶν σπουδῶν στὰ τρία κύρια κέντρα τοῦ ἰταλικοῦ οὐμανισμοῦ, στὴ Φλωρεντία, στὴ Ρώμη καὶ τὴ Βενετία, καὶ ἡ συναγωγή κάποιων συμπερασμάτων, χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι παραγνωρίζονται ἄλλα οὐμανιστικά κέντρα τῆς Δύσης, ὅπως ἡ Μάντοβα, ἡ Βολώνια, ἡ Φερράρα, ἡ Μεσσίνη, τὸ Μιλάνο,¹ ἢ οἱ προσπάθειες ποῦ ἔγιναν στὴν Ἰσπανία,² στὴ Γαλ-

1. Γιὰ τὰ οὐμανιστικά αὐτὰ κέντρα τῆς Δύσης βλ. γενικὰ Ν. G. Wilson, *From Byzantium to Italy. Greek Studies in the Italian Renaissance*, Λονδίνο 1992, 31-41, 114-123, (καὶ σέ ἑλληνικὴ μετάφρασις ἀπὸ τὴ Φωτεινὴ Πρεβεδοῦρου-Γεωργίνη, *Ἀπὸ τὸ Βυζάντιο στὴν Ἀναγέννησις. Ἑλληνικὲς Σπουδὲς κατὰ τὴν Ἰταλικὴ Ἀναγέννησις*, Ἀθήνα 1994, 71-84, 205-220, σὺ ἐξῆς Wilson, *From Byzantium to Italy*).

2. Οἱ ἑλληνικὲς σπουδὲς στὴν Ἰσπανία ἀναπτύχθηκαν κυρίως κατὰ τὸν 16ο αἰώνα μὲ τὴν ἀφίξις ἐκεῖ τοῦ Δημητρίου Λούκα ὕστερα ἀπὸ πρόσκλησις τοῦ καρδινάλιου Φραγκίσκου Jiménez, ὁ ὁποῖος καὶ εἰσήγαγε στὴ γῶρα αὐτῆ, ὅπως λέει ὁ ἴδιος, τὴν ἑλληνικὴ τυπογραφία: «ἐγὼ ἔλθων μὲν ἐς Ἰσπανίαν, προσκαλεσθεὶς παρὰ τοῦ αἰδеси-

λία,³ στην Άγγλία,⁴ στις Κάτω Χώρες και τη Γερμανία⁵ για τη διάδοση των ελληνικών γραμμάτων. Άλλωστε στη Φλωρεντία, την εποχή των Μεδίκων, στη Ρώμη, τα χρόνια όπου τον παπικό θρόνο κατείχαν ο Νικόλαος ο Ε΄ και ο Λέων ο Ι΄, και στη Βενετία από τα τέλη του 15ου αιώνα, θα συναντήσουμε τους διασημότερους Έλληνες λογίους και ελληνιστές της εποχής, αφού οι περισσότεροι από αυτούς ακολουθούσαν διαδοχικές μετακινήσεις όχι μόνο από το ένα Ιταλικό κέντρο στο άλλο, αλλά και από τη μιὰ χώ-

μωτάτου της Ισπανίας γαρδεναλίου της ελληνίδος φωνής δηλονότι χάριν, ευρών δέ μεγάλην ελληνικών βιβλίων άπορίαν ή μάλλον είπειν ερημίαν, ως οίον τε ήν έμοι και γραμματικά και ποιητικά τινα χαρακτηήρουν οίς ενέτυχον έντυπώσας, ύμιν έδωρησάμην μηδενός ούτε έν ταίς μεγάλαις της έντυπώσεως δαπάναις, ούτε έν ταίς ταλαιπωρίαις της διορθώσεως έμοι συναγωνιζόμενου, αλλά μόνος όσημέραι και κοινώς αναγινώσκων και αντιγράφων και διορθών μόλις διήρουν...» (βλ. Geanakoplos, *Έλληνες λόγιοι είς την Βενετίαν*, 16, 202-216).

3. Οι πρώτοι που διδάξαν την ελληνική γλώσσα στο Παρίσι ήταν γύρω στα 1457 ο Gregorio de Città di Castello (αυτοαποκαλούμενος Tiphernas) και είκοσι χρόνια άργότερα (γύρω στα 1476) ο Γεώργιος Έρμωννυμος. Μαθητές του Έρμωννύμου ήταν ο Guillaume Budé και ο Jacques Lefèvre d'Étaples, πρόδρομοι του γαλλικού ούμανισμού. Όμως ο Guillaume Budé υπήρξε μαθητής κυρίως του Ίανου Λάσκαρι, στον όποιο όφείλει το μεγάλο ενδιαφέρον του για την ελληνική γλώσσα και τα κλασικά γράμματα· βλ. Κ. Σπ. Στάικος, *Χάρτα της Έλληνικής Τυπογραφίας. Η έκδοτική δραστηριότητα των Έλλήνων και ή συμβολή τους στην πνευματική ανάγνωση της Δύσης*, τ. Α΄ - 15ος αιώνας, Αθήνα 1989, ν6 'νδ', 285-287, όπου και ή σχετική βιβλιογραφία, (στο εξής Στάικος, *Χάρτα της Έλληνικής Τυπογραφίας*). Βλ. και Geanakoplos, *Έλληνες λόγιοι είς την Βενετίαν*, 15.

4. Για τις άπαρχές των ελληνικών σπουδών στην Άγγλία βλ. Geanakoplos, *Έλληνες λόγιοι είς την Βενετίαν*, 16· J. W. Bennet, John Morer's Will: Th. Linacre and Prior Sellyng's Greek Teaching, *Studies in the Renaissance* 15 (1968), 70-91. Βλ. και παρακάτω, σ. 28.

5. Για τις άρχές των ελληνικών γραμμάτων στις Κάτω Χώρες και τη Γερμανία βλ. γενικά Geanakoplos, *Έλληνες λόγιοι είς την Βενετίαν*, 16, 124.

ρα τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης στὴν ἄλλη. Θὰ τοὺς συναντήσουμε νὰ μεταφράζουν στὰ λατινικὰ ἐκκλησιαστικὰ κείμενα καὶ κυρίως κείμενα τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς γραμματείας, ἀλλὰ καὶ νὰ διδάσκουν τὰ ἐλληνικὰ γράμματα καὶ τὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα καί, μετὰ τὴν ἐφεύρεση τῆς τυπογραφίας παρὰ τὶς δυσκολίες πού ὑπῆρχαν, νὰ τυπώνουν μὲ πάθος καὶ μεράκι γιὰ τὴν προκοπὴ τοῦ ἔθνους τὰ ἐλληνικὰ βιβλία: ἐκκλησιαστικά, διδακτικά ἐγχειρίδια, κλασικὰ κείμενα, λαϊκὰ ἀναγνώσματα.

Τὰ ἐλληνικὰ γράμματα στὴ Δύση πρὶν ἀπὸ τὸν 15ο αἰώνα

Ἄς δοῦμε ὅμως πρῶτα συνοπτικὰ τὴ διάδοση τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων στὴ Δύση πρὶν ἀπὸ τὸν 15ο αἰώνα. Οἱ μαρτυρίες πού διαθέτουμε γιὰ τὰ ἐλληνικὰ γράμματα καί, γενικά, γιὰ τὶς ἐλληνικὲς σπουδὲς στὴ Δύση, ὡς τὰ μέσα περίπου τοῦ 14ου αἰώνα εἶναι λιγιστές. Κατὰ τὸν Μεσαίωνα τὰ ἐλληνικὰ χρησιμοποιοῦνταν κυρίως σὲ ὀρισμένες βυζαντινὲς ἢ τέως βυζαντινὲς περιοχὲς τῆς νότιας Ἰταλίας καὶ τῆς Σικελίας.⁶ Σὲ ἄλλες περιοχὲς τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης ἡ γνώση τῆς ἐλληνικῆς ἔθεωρεῖτο «ἐπίτευγμα ἐξαιρετικὰ σπάνιο σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ Μεσαίωνα», πράγμα πού εἶχε ἀρνητικὲς ἐπιπτώσεις καὶ στὴ διπλωματία.⁷

6. Βλ. Δ. Α. Ζακυθινός, Ἐναγέννησις καὶ Ἀναγεννήσεις, Ἐλληνικὰ ἀνακεφαλαιώσεις, Μεταβυζαντινὰ καὶ Νέα Ἐλληνικά, Ἀθήναι 1978, 154-155, ὅπου καὶ εἰς βιογραφίαν (στὸ ἐξῆς Ζακυθινός, Ἐναγέννησις καὶ Ἀναγεννήσεις).

7. L. D. Reynolds and N. G. Wilson, *Scribes and Scholars. A Guide to the Transmission of Greek and Latin Literature*, Ὁξφόρδη² 1974, 105 (βλ. καὶ τὴν ἐλληνικὴ μετάφραση μὲ προσθήκες ἀπὸ τὸν Ν. Μ. Παναγιωτάκη, Ἀντιγραφεῖς καὶ φιλό-

Ἀπὸ τὸν ἕνατο κυρίως αἰῶνα καὶ πέρα ἀρχίζει νὰ ἐκδηλώνεται κάποιο ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ ἑλληνικά.⁸ Στὸ ἐπίκεντρο τοῦ ἐνδιαφέροντος αὐτοῦ βρίσκονταν ὁ Ἀριστοτέλης καὶ ὁ Γαληνός, καθὼς καὶ ὀρισμένοι πατέρες τῆς ἐκκλησίας. Τὴν ἐποχὴ ἀκριβῶς αὐτὴ ὁ Ἴρλανδὸς Ἰωάννης Σκότος Ἠριγενῆς μετέφρασε στὰ λατινικά Γρηγόριο Νύσσης, Γρηγόριο Ναζιανζηνό, Μάξιμο Ὁμολογητὴ καὶ Ψευδοδιονύσιο Ἀρεοπαγίτη.⁹

Κατὰ τὸν δωδέκατο αἰῶνα οἱ μεταφραστικὲς προσπάθειες ἑλληνικῶν κειμένων στὰ λατινικά διευρύνθηκαν σημαντικὰ πρὸς τὰ φιλοσοφικά κείμενα, καθὼς καὶ πρὸς τὶς μαθηματικὲς καὶ φυσικὲς ἐπιστῆμες. Σ' αὐτὸ συνετέλεσαν ὁ Βουργουνδίων ἀπὸ τὴν Πίζα, διερμηνέας στὴν Κωνσταντινούπολη ἀνάμεσα στὰ 1135 καὶ 1138, ὁ ὁποῖος μετέφρασε κείμενα τοῦ Ἱπποκράτη καὶ τοῦ Γαληνοῦ, καὶ ὁ νομικὸς Ἰάκωβος ὁ Βενετός. Τὸν ἴδιο αἰῶνα, καὶ γύρω στὰ 1160, στὴ νορμανδικὴ Σικελία, μὲ πρωτοβουλία τοῦ Ἑρρίκου Ἀριστίππου, ἀρχιδιακόνου τῆς Κατάνης, μεταφράστηκαν κατὰ λέξη, καὶ κάπως ἀδέξια, ἔργα τοῦ Πλάτωνα, τοῦ Εὐκλείδη καὶ τοῦ

λογοί. *Τὸ ἱστορικὸ τῆς παράδοσης τῶν κλασικῶν κειμένων*, Ἀθήνα ²1989, 143-144, στὸ ἐξῆς Reynolds - Wilson, *Ἀντιγραφεῖς καὶ φιλόλογοι*.

8. Γιὰ τὴ διάδοσι τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας στὴ Δύση πρὶν ἀπὸ τὸν ὄγδοο αἰῶνα καὶ γιὰ τοὺς μεταφραστὲς τοῦ ἕνατου αἰῶνα βλ. P. Lemerle, *Le premier humanisme byzantin*, Παρίσι 1971, 13-16 (βλ. καὶ τὴν ἑλληνικὴ μετάφραση ἀπὸ τὴν Μαρία Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Ὁ πρῶτος Βυζαντινὸς οὐμανισμὸς. Σημειώσεις καὶ παρατηρήσεις γιὰ τὴν ἐκπαίδευση καὶ τὴν παιδεία στὸ Βυζάντιο ἀπὸ τὶς ἀρχὲς ὡς τὸν 10ο αἰῶνα*, Ἀθήνα 1981, 19-28.

9. Βλ. Ζακυθηνός, *Ἀναγέννησις καὶ Ἀναγεννήσεις*, 168 σσμ. 2· Reynolds - Wilson, *Ἀντιγραφεῖς καὶ φιλόλογοι*, 144.

Πτολεμαίου. Ὁ ἴδιος ὁ Ἀρίστιππος μετέφρασε τὸν Φαίδωνα καὶ τὸν Μένωνα τοῦ Πλάτωνα καὶ μερικὰ ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη.¹⁰

Τὸν ἐπόμενο αἰώνα, τὸν δέκατο τρίτο, ἡ γνωριμία τῶν λογίων τῆς Δύσης μὲ τὰ ἑλληνικὰ κείμενα γίνεται ὄλο καὶ πιὸ συστηματική. Ὁ Ἄγγλος Ροβέρτος Grosseteste, καθηγητῆς καὶ ἀρχιγραμματέας τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ὁξφόρδης καὶ ἐπίσκοπος τοῦ Lincoln, πού ἔμαθε τὰ ἑλληνικὰ σὲ προχωρημένη ἡλικία, μετέφρασε τὰ Ἠθικὰ Νικομάχεια τοῦ Ἀριστοτέλη, Ψευδοδιονύσιο Ἀρεοπαγίτη καὶ Ἰωάννη Δαμασκηνό,¹¹ καὶ ὁ μαθητῆς του Ρογῆρος Bacon ἔγραψε τὴν πρώτη γραμματικὴ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας στὴ Δύση.¹² Ἡ ἐπιτυχέστερη ἀπόπειρα τὸν ἴδιο αἰώνα ἔγινε ἀπὸ τὸν Φλαμανδὸ Γουλιέλμο τοῦ Moerbeke, συνεργάτη τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτη, πού ἔζησε γιὰ ἓνα διάστημα στὴν Ἑλλάδα καὶ ὁ ὁποῖος μετέφρασε Ἀριστοτέλη, Ἀρχιμήδη καὶ τὰ ὑπομνήματα τοῦ Πρόκλου στὸν Παρμενίδη τοῦ Πλάτωνα.¹³ Στὸ γύρισμα τοῦ δέκα-

10. Βλ. Ζακωθινός, Ἀναγέννησις καὶ Ἀναγεννήσεις, 187· Reynolds - Wilson, Ἀντιγραφεῖς καὶ φιλόλογοι, 144-145. Γιὰ τοὺς μεταφραστὲς τοῦ δωδέκατου αἰώνα βλ. κυρίως C. H. Haskins, *Studies in the History of the Medieval Science*, Καίμπριτζ Μασαχουσέτης 21927, 141-241.

11. Τὸ ἑλληνικὸ χειρόγραφο τοῦ Ψευδοδιονυσίου πού γνώριζε ὁ Grosseteste ταυτίζεται μὲ τὸ χειρόγραφο Canonici gr. 97 τῆς Βοδλιανῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ὁξφόρδης (βλ. R. Barbour, *Bodleian Library Record* 6 (1958), 401-416· βλ. καὶ Reynolds - Wilson, Ἀντιγραφεῖς καὶ φιλόλογοι, 145 καὶ 295).

12. Βλ. Ζακωθινός, Ἀναγέννησις καὶ Ἀναγεννήσεις, 216 σημ. 3. Τὸ χειρόγραφο εἰσάγεται στὸ Κολέγιο Corpus Christi 148 τῆς Ὁξφόρδης (βλ. Reynolds - Wilson, Ἀντιγραφεῖς καὶ φιλόλογοι, 145).

13. Βλ. Ζακωθινός, Ἀναγέννησις καὶ Ἀναγεννήσεις, 190· Reynolds - Wilson, Ἀντιγραφεῖς καὶ φιλόλογοι, 145 καὶ 295, ὅπου καὶ σημειώνεται ὅτι κοί μεταφράσεις τοῦ Moerbeke ἦταν πολὺ δημοφιλεῖς: μᾶς σώζονται 98 χειρόγραφα τῆς μεταφρα-

του τρίτου πρὸς τὸν δέκατο τέταρτο αἰῶνα, στὴν προουμανιστικὴ λεγόμενη περίοδο, ἓνας Ἕλληνας ἀπὸ τὸ Ρῆγιο, ὁ Νικόλαος, μετέφρασε γιὰ τοὺς Ἀνδεγαβοὺς βασιλεῖς τῆς Νεάπολης ἔργα τοῦ Γαληνοῦ.¹⁴ Στὶς ἀρχές τοῦ 14ου αἰῶνα στὴ Σύνοδο τῆς Βιέννης (1311-1312) ἀποφασίστηκε νὰ εἰσαχθεῖ ἡ διδασκαλία τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας χάριν τῆς μελέτης τῆς χριστιανικῆς γραμματείας στὰ πανεπιστήμια τῆς Ρώμης, τοῦ Παρισιοῦ, τῆς Βολωνίας, τῆς Ὁξφόρδης καὶ τῆς Σαλαμάγκας.¹⁵

Ὁ Πετράρχης καὶ ὁ Βοκκάκιος

Βρισκόμαστε πιά στὰ χρόνια πού τὸ πολιτιστικὸ κίνημα, τὸ ὁποῖο σήμερα ἀποκαλοῦμε οὐμανισμό, ἐνεργοποιεῖται σὲ ὀρισμένες περιοχές τῆς Ἰταλίας.¹⁶ Στὴν κρίσιμη αὐτὴ περίοδο ἡ ἔδρα

σμένης Ρητορικῆς του, καὶ ὁ Δάντης φαίνεται ὅτι γνώριζε τὸ ἀριστοτελικὸ ἔργο στὴ μετάφραση αὐτῆ». Βλ. καὶ Wilson, *From Byzantium to Italy*, 1.

14. Reynolds - Wilson, *Ἀντιγραφεῖς καὶ φιλόλογοι*, 145-146· Wilson, *From Byzantium to Italy*, 1.

15. D. J. Geanakoplos, *Greek Scholars in Venice. Studies in the Dissemination of Greek Learning from Byzantium to Western Europe*. Καίμπριτζ Μασαχουσέτης, 1962, (ἀνατυπώθηκε τὸ 1972 μετὰ τίτλο *Byzantium and the Renaissance*) καὶ σὲ ἑλληνικὴ μετάφραση ἀπὸ τὸν Χ. Γ. Πατρινέλη, "Ἑλληνες λόγιοι εἰς τὴν Βενετίαν. Μελέται ἐπὶ τῆς διαδόσεως τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων ἀπὸ τοῦ Βυζαντίου εἰς τὴν δυτικὴν Εὐρώπην, Ἀθῆναι 1965, 205-206, στὸ ἐξῆς Geanakoplos, "Ἑλληνες λόγιοι εἰς τὴν Βενετίαν).

16. Γιὰ τὸν ἰταλικὸ οὐμανισμό βλ. δειγματολογητικὰ P. O. Kristeller, *Studies in Renaissance Thought and Letters*, Ρώμη 1956· Τοῦ ἴδιου, *Renaissance Thought*, τόμοι 1 καὶ 2, Νέα Ὑόρκη 1961-1965· K. M. Setton, *The Byzantine Background to the Italian Renaissance*, *Proceedings of the American Philosophical Society*, 100, 1 (1956), 1-76· R. Weiss, *The Spread of Italian Humanism*, Λονδίνο 1964· Τοῦ ἴδιου, *The Renaissance Discovery of Classical Antiquity*, Ὁξφόρδη 1969. Βλ. ἐπίσης

τῆς παπικῆς Αὐλῆς μεταφέρθηκε ἀπὸ τῆ Ρώμης στὴν Ἀβινιὸν (1309-1377), πόλιν ποὺ ἔγινε τὸ ἐπίκεντρο τῶν πολιτιστικῶν ἐπαφῶν τοῦ βορρᾶ μὲ τὸν νότο καὶ ποὺ θεωρεῖται ὡς γέφυρα ἀνάμεσα στὸν Μεσαίωνα καὶ τὴν Ἀναγέννησι.¹⁷ Σημαντικὸ ρόλο στὴ διαμόρφωσι τοῦ νέου πολιτιστικοῦ κλίματος ἔπαιξε ὁ Πετράρχης προσπαθώντας νὰ γνωρίσει ὅσο τὸ δυνατόν καλύτερα τὶς μεγάλες μορφές τοῦ παρελθόντος καὶ τὴν πολιτιστικὴ κληρονομιά τοῦ ἀρχαίου κόσμου.¹⁸

Ὁ Πετράρχης, ὁ κορυφαῖος Ἰταλὸς οὐμανιστής, λόγιος καὶ ποιητής, ποὺ συνταίριαζε κατὰ τὸν καλύτερο τρόπο τὶς δύο ὑπάρχουσες τότε τάσεις τοῦ οὐμανισμοῦ, τὴ λογοτεχνικὴ καὶ τὴ φιλολογικὴ, εἶχε στὴν κατοχὴ του ἕνα ἀντίγραφο τῆς Ἰλιάδας,¹⁹ ποὺ τοῦ εἶχε χαρίσει ἕνας βυζαντινὸς πρεσβευτής, καὶ ἐνίωθε μεγάλη

R. Pfeiffer, *History of Classical Scholarship. From 1300 to 1850*, Ὁξφόρδη 1976, (ἑλληνικὴ μετάφρασι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, Ἱστορία τῆς κλασσικῆς Φιλολογίας. Ἀπὸ τὸ 1300 μέχρι τὸ 1850, Ἀθήνα 1980, 3-28 (στὸ ἐξῆς Pfeiffer, Ἱστορία τῆς κλασσικῆς Φιλολογίας).

17. Reynolds - Wilson, *Ἀντιγραφεῖς καὶ φιλόλογοι*, 154. Τὴ σπουδαιότητα τῆς Ἀβινιὸν ὡς ἐπίκεντρο τῶν πολιτιστικῶν ἐπαφῶν κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ φωτίζει κατὰ τὸν καλύτερο τρόπο ἕνα χειρόγραφο τοῦ Διβίου ποὺ φυλάσσεται στὴ Βρετανικὴ Βιβλιοθήκη (Harley 2493).

18. Reynolds - Wilson, *Ἀντιγραφεῖς καὶ φιλόλογοι*, 153-154.

19. Πρόκειται γιὰ τὸ χειρόγραφο Ambros. gr. I 98 inf. ἑλ. A. Pertusi, *Leonzio Pilato fra Petrarca e Boccaccio* (Civiltà Veneziana, Studi 16), Βενετία-Ρώμη 1964, 8 καὶ 62 κ.έ., ὅπου γίνεται λεπτομερὴς λόγος γιὰ τὸ χειρόγραφο αὐτὸ τοῦ Ὁμήρου· Wilson, *From Byzantium to Italy*, 2. Γιὰ τὴ βιβλιοθήκη τοῦ Πετράρχη ἑλ. N. Vianello, *I libri del Petrarca e la prima idea di una pubblica biblioteca a Venezia*, *Miscellanea Marciana di Studi Bessarionei*, Medioevo e Umanesimo 24, Πάδοβα 1976, 435 κ.έ.

ἀπογοήτευση πού δὲν μπορούσε νὰ τὸ διαβάσει,²⁰ μολονότι εἶχε διδάχθῃ ἀρχικὰ τὰ ἑλληνικὰ ἀπὸ τὸν Ἑλληνα λόγιο καὶ διπλωμάτη Βαρλαάμ, τὸν ὁποῖο εἶχε συναντήσει στὴν παπικὴ αὐλὴ τῆς Ἀβινιόν. Λίγα χρόνια ἀργότερα ὁ Πετράρχης διδάχθηκε τὰ ἑλληνικὰ, χωρὶς ὅμως ἰδιαιτέρες ἐπιδόσεις, καὶ ἀπὸ τὸν Λεόντιο Πιλᾶτο ἀπὸ τὴν Καλαβρία, πού ἦταν περαστικός ἀπὸ τὴ Φλωρεντία μὲ προορισμὸ τὴν Ἀβινιόν. Ὁ Πιλᾶτος, πού εἶχε προηγουμένως σπουδάσει στὴν Κρήτη τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ, μετέφρασε στὰ λατινικὰ τὸν Ὅμηρο ὕστερα ἀπὸ κοινὴ πρωτοβουλία τόσο τοῦ Πετράρχη ὅσο καὶ τοῦ Βοκκάκιου. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ ἀποτελέσει τὴν ἀφετηρία τῆς μελέτης τῶν ἑλληνικῶν κειμένων ἀπὸ τοὺς οὐμανιστές. Ὁ Λεόντιος Πιλᾶτος βρίσκεται στὴ Φλωρεντία ἀπὸ τὸ 1360 ὡς τὸ 1362 καὶ μὲ τὶς ἐνέργειες τοῦ Βοκκάκιου καταλαμβάνει τὴν ἔδρα ἑλληνικῆς στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Φλωρεντίας. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Ὅμηρο ὁ Πιλᾶτος καταπιάστηκε καὶ μὲ τὴ μετάφραση τῆς Ἑκάθης τοῦ Εὐριπίδῃ,²¹ χρησιμοποιοῦντας ἓνα χειρόγραφο πού χρονολογεῖται γύρω στὰ 1175. Ἡ προσπάθειά του, μολονότι εἶχε διακεκριμένους θιασῶτες, ὅπως λόγου χάρι τὸν Πετράρχη καὶ τὸν

20. Εἶναι χαρακτηριστικὰ ὅσα γράφει ὁ Πετράρχης σὲ ἐπιστολὴ του (Ἰανουάριος 1354) πρὸς τὸν Νικόλαο Σιγηρό, Ἕλληνα διπλωμάτη καὶ λόγιο: «Homerus tuus apud me mutus, imo vero ego apud illum surdus sum. Gaudeo tamen vel aspectu solo, et sepe illum amplexus ac suspirans dico: O magne vir, quam cupide te audirem» (A. Pertusi, *Leonzio Pilato fra Petrarca e Boccaccio*, ὁ.π., 4· πρβλ. καὶ Ζακυθινός, Ἀναγέννησις καὶ Ἀναγεννήσεις, 204).

21. Πρόκειται γιὰ τοὺς 466 πρώτους στίχους τῆς Ἑκάθης πού περιλαμβάνονται στὸ ἑλληνικὸ χειρόγραφο Laur. 31. 10 καὶ οἱ ὁποῖοι λίγο ἀργότερα ἀντιγράφηκαν ἀπὸ τὸν ἴδιο στὸ χειρόγραφο Marc. gr. 226 (βλ. Wilson, *From Byzantium to Italy*, 4).

Βοκκάκιο, δὲν γνώρισε καὶ τόση ἐπιτυχία ὥστε νὰ δημιουργηθεῖ μιὰ συνεχῆς καὶ συστηματικὴ παράδοση τῆς διδασκαλίας τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας καὶ τῆς μελέτης καὶ μετάφρασης τῶν κλασικῶν κειμένων.²²

Ὁ Μανουήλ Χρυσολωρᾶς

Ἵστερα ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Πετράρχη στὰ 1374 καὶ τοῦ Βοκκάκιου τὸν ἐπόμενο χρόνο (1375), ἡγετικὴ φυσιογνωμία τοῦ οὐμανιστικοῦ κινήματος ὑπῆρξε ὡς τὸν θάνατό του στὰ 1406 ὁ Coluccio Salutati, ποῦ ὑπερέτησε ὡς καγκελᾶριος τῆς Φλωρεντίας περισσότερο ἀπὸ τριάντα χρόνια.²³ Εἶναι αὐτὸς ποῦ προσκάλεσε, πιθανότατα μαζί μὲ τὸν πλούσιο Φλωρεντινὸ πολιτικὸ Palla Strozzi, τὸν βυζαντινὸ πατρίκιο Μανουήλ Χρυσολωρᾶ στὴ Φλωρεντία γιὰ νὰ διδάξει τὴν ἑλληνικὴ γλώσσα.²⁴ Ἔτσι ἄρχισε οὐσιαστικὰ (στὰ 1397) ἡ διδασκαλία τῆς ἑλληνικῆς λογοτεχνίας καὶ γλώσσας στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη.

22. Οἱ βασικὲς πηγές γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ περιλαμβάνονται στὸ βιβλίον τοῦ A. Pertusi, *Leonzio Pilato fra Petrarca e Boccaccio*, ὁ.π., 4 κ.ε., ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία· ἑλ. ἐπίσης Reynolds - Wilson, *Ἀντιγραφεῖς καὶ φιλόλογοι*, 153-160· Ζακυθηνός, *Ἀναγέννησις καὶ Ἀναγεννήσεις*, 204· Wilson, *From Byzantium to Italy*, 2-7.

23. Γιὰ τὸν Coluccio Salutati ἑλ. B. L. Ullman, *The Humanism of Coluccio Salutati*, (Medioevo e Umanismo, ἀρ. 4), Πάδοβα 1963· ἑλ. ἐπίσης Pfeiffer, *Ἱστορία τῆς κλασσικῆς Φιλολογίας*, 29-32· Reynolds - Wilson, *Ἀντιγραφεῖς καὶ φιλόλογοι*, 160-162· Wilson, *From Byzantium to Italy*, 8-12.

24. Γιὰ τὸν Χρυσολωρᾶ ἑλ. G. Cammelli, *I dotti Bizantini e le origini dell'Umanesimo. I. Manuele Crisolora*, Φλωρεντία 1941· Ζακυθηνός, *Ἀναγέννησις καὶ Ἀναγεννήσεις*, 210-218· N. D. Nicol, *Byzantium and Venice*, Καίμπριτζ 1988, 418-419· Wilson, *From Byzantium to Italy*, 8-12.

Λίγα χρόνια πριν από το 1397, στην αρχή της τελευταίας δεκαετίας του 14ου αιώνα, ο Χρυσολωρᾶς, συνοδευόμενος από τον Δημήτριο Κυδώνη, ως απεσταλμένος στη Δύση του αυτοκράτορα Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου για να ζητήσει βοήθεια έναντίον των Τούρκων,²⁵ παρέδωσε στη Βενετία μαθήματα ἑλληνικῶν σὲ κάποιον Roberto Rossi. Ὑστερα ἀπὸ τὸ γεγονός αὐτὸ ὁ Rossi γνωστοποίησε τὴ θετική του ἐμπειρία στὸν καγκελάριο τῆς Φλωρεντίας Coluccio Salutati καὶ ἄρχισαν οἱ ἐνέργειες τῶν οὐμανιστῶν γιὰ νὰ πείσουν τὸν Χρυσολωρᾶ νὰ διδάξει ἑλληνικά στὴ Φλωρεντία. Στις 28 Μαρτίου 1396 τὸ Φλωρεντινὸ Σπουδαστήριον (Studium) μὲ γράμμα του πρὸς τὸν Χρυσολωρᾶ τὸν καλοῦσε νὰ διδάξει «grammaticam et litteras graecas». Ὁ Χρυσολωρᾶς ἔφθασε στὴ Φλωρεντία στις 2 Φεβρουαρίου 1397, ὅπου καὶ παρέμεινε τρία χρόνια.²⁶ Κατὰ τὸ χρονικὸ αὐτὸ διάστημα ἡ διδασκαλία του στὸ Πανεπιστήμιον προκάλεσε μεγάλο ἐνθουσιασμό ὥστε καὶ διάσημοι ἀκόμη Φλωρεντινοὶ πολιτικοὶ καὶ οὐμανιστὲς ἔσπευσαν νὰ τὸν ἀκούσουν. Ἀνάμεσά τους ὁ Guarino Veronese, ὁ Leonardo Bruni, ὁ Palla Strozzi καί, πιθανότατα, ὁ Coluccio Salutati. Μάλιστα ὁ Leonardo Bruni ἐπεσήμανε μὲ ἔμφαση «ὅτι ὁ Χρυσολωρᾶς τοῦ ἐνέπνευσε τὸν ζῆλο νὰ μάθει μιὰ ξένη γλῶσσα, πὺ κανεῖς Ἰταλὸς τῶν τελευταίων ἑπτὰ αἰώνων δὲν μποροῦσε νὰ καταλάβει».²⁷ Τὰ

25. Ζακυθινός, Ἐναγέννησις καὶ Ἐναγεννήσεις, 210-211· Geanakoplos, Ἑλληνες λόγιοι εἰς τὴν Βενετίαν, 32.

26. Ζακυθινός, Ἐναγέννησις καὶ Ἐναγεννήσεις, 211· Wilson, *From Byzantium to Italy*, 9.

27. Geanakoplos, Ἑλληνες λόγιοι εἰς τὴν Βενετίαν, 32.

λόγια αυτά του Bruni ἐνέχουν κάποια δόση ὑπερβολῆς, δεικνύουν ὅμως καὶ τὴν ἐπιρροή πού ἄσκησε ὁ Χρυσολωρᾶς ὡς δάσκαλος καὶ τὴν ἐπιτυχία πού γνώρισε γιὰ πρώτη φορά, ὕστερα ἀπὸ πολλές προσπάθειες, ἡ διδασκαλία τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας. Σὲ σύντομο σχετικὰ διάστημα ἡ καθόλου εὐκολὴ ἑλληνικὴ γλώσσα ἦταν προσιτὴ σὲ ἓνα ἀριθμὸ ἐνθερμων καὶ προικισμένων μαθητῶν.

Τὸ μυστικὸ τῆς ἐπιτυχίας τοῦ Χρυσολωρᾶ ἔγκειται ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά στὴν ἱκανότητά του νὰ ἀπλουστεύει τὸν τρόπο διδασκαλίας καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη στὶς ἀπόψεις του γιὰ τὴ μέθοδο καὶ τὸν τρόπο πού πρέπει νὰ μεταφράζονται τὰ ἑλληνικὰ κείμενα στὰ λατινικά.²⁸ Ἔτσι ἔγραψε ἐγχειρίδιο τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γραμματικῆς μετὸν τίτλο Ἐρωτήματα, πού ὑπὸ τὴ μορφή ἐρωταποκρίσεων εἶχε ἀξιόλογη ἐπιτυχία, γιὰτὶ ἀφαιρέθηκαν οἱ περίπλοκες δυσκολίες πού εἶχαν ἐπιβληθεῖ στοὺς μαθητὲς στὸ Βυζάντιο, καὶ ὑπῆρξε ἡ πρώτη ἑλληνικὴ γραμματικὴ πού τυπώθηκε. Τὸ δεύτερο μυστικὸ τῆς ἐπιτυχίας τοῦ Χρυσολωρᾶ ἔγκειται στὸ ὅτι ἐγκατέλειψε τὴν παλαιὰ μέθοδο τῆς μετάφρασης λέξη πρὸς λέξη, καὶ ἔδωσε μεγαλύτερη προσοχή στὸ ὕφος, γιὰ νὰ ἀποκτᾷ ἡ μετάφραση κάποια λογοτεχνικὴ ποιότητα.²⁹ Τὴ μεταφραστικὴ αὐτὴ μέθοδο τοῦ Χρυσολωρᾶ τὴν συνοψίζει κατὰ τὸν καλύτερο τρόπο ὁ μαθητὴς του Cencio de Rustici: «Ὁ Μανουήλ», γράφει ὁ Cencio de Rustici, «ἄνθρωπος μεθεϊκὲς ἀναμφίβολα ἰδιότητες, συνήθιζε νὰ λέει ὅτι ἡ κατὰ λέξη ἀπόδοση στὰ λατινικά εἶναι ἄκρως ἀνεπαρκής. Ἰσχυρί-

28. Wilson, *From Byzantium to Italy*, 9, 11.

29. Reynolds - Wilson, *Ἀντιγραφεῖς καὶ φιλόλογοι*, 175.

30. Wilson, *From Byzantium to Italy*, 11.

στηκε ότι όχι μονάχα ἦταν παράλογη, ἀλλὰ ὅτι κάποιες φορές παραποιῶσε ἐντελῶς τὸ νόημα στὰ ἑλληνικά. Ἀντίθετα, ὑποστήριζε ὅτι ἔπρεπε κανεὶς νὰ μεταφράζει κατὰ νόημα, ὑπὸ τὴν προϋπόθεσι ὅτι αὐτοὶ ποὺ ἔκαναν τὴ μετάφραση θὰ ἀναλαμβάναν ὅπωςδήποτε τὴν ὑποχρέωσι νὰ μὴν ἀλλοιώσουν ἐπ' οὐδενὶ τὸ ἑλληνικὸ ἰδίωμα. Γιατί, ἂν κάποιος ἄλλαξε τὸ ἑλληνικὸ ἰδίωμα γιὰ νὰ γίνεαι σαφέστερος ἢ πιὸ ἀνοιχτὸς στὸ κοινὸ του, θὰ ἐπιτελοῦσε ἔργο σχολιαστή, ὄχι μεταφραστή». ³⁰

Ἡ περίοδος τῆς πρωτοπορείας τῆς Φλωρεντίας ὅσον ἀφορᾷ τὶς ἑλληνικὲς σπουδές, ποὺ χρονολογεῖται ἀπὸ τὴν ἀφίξι τῶν Χρυσολωρᾶ τὸ 1397, θὰ διαρκέσει ἕνα περίπου αἰῶνα, ὡς τὴν πτώσι τῆς δυναστείας τῶν Μεδίκων τὸ 1494, κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ὁποίου ἡ Φλωρεντία ἔγινε τὸ λίκνον τοῦ ἀναγεννηθέντος πλατωνισμοῦ. ³¹ Στὸ διάστημα ποὺ ὁ Χρυσολωρᾶ παρέμεινε στὴ Φλωρεντία ὄχι μόνο κατόρθωσε νὰ μεταφυτεύσει κατὰ τὸν καλύτερο τρόπο τὸ βυζαντινὸ πρόγραμμα σπουδῶν στὸ ἰταλικὸ ἔδαφος, ³² ἀλλὰ μιὰ ἀπὸ τὶς σημαντικότερες προσφορές τῆς διδασκαλίας του ἦταν ὅτι συνέτεινε νὰ μεταφραστοῦν ἑλληνικὰ κείμενα στὰ λατινικά. ³³ Ἔτσι δίκαια θεωρεῖται ὡς «ὁ πατὴρ τῶν μεταφράσεων». ³⁴

31. Geanakoplos, *Ἑλληνες λόγιοι εἰς τὴν Βενετίαν*, 15.

32. Wilson, *From Byzantium to Italy*, 12.

33. Reynolds - Wilson, *Ἀντιγραφεῖς καὶ φιλόλογοι*, 175

34. Βλ. Ζακωθηνός, *Ἀναγέννησις καὶ Ἀναγεννήσεις*, 217.

Οί πρώτοι Ἴταλοι μεταφραστῆς

Ἦδη στὶς ἀρχές τοῦ 15ου αἰώνα οἱ μαθητῆς τοῦ Χρυσολωρᾶ παρουσίασαν τὶς πρώτες τους μεταφράσεις. Ἐνα μάλιστα ἀπὸ τὰ πρώτα ἐγχειρήματα τοῦ Leonardo Bruni ἦταν ἡ μετάφραση τῆς πραγματείας τοῦ Μεγάλου Βασιλείου σχετικά μὲ τὴν ἀξία τῆς ἐλληνικῆς λογοτεχνίας, κείμενο ποὺ εἶχε γίνεῖ ἀποδεκτὸ «ὡς ἓνα εἶδος καταστατικοῦ τῆς φιλελεύθερης ἐκπαίδευσης», ὅπως μαρτυρεῖ ἡ πλούσια χειρόγραφη του παράδοση.³⁵ Ὁ Bruni ἀσχολήθηκε καὶ μὲ τὶς μεταφράσεις λόγων τοῦ Αἰσχίνη καὶ τοῦ μεγάλου ἀντιπάλου του Δημοσθένη (ἀνάμεσα στὶς μεταφράσεις αὐτῆς καὶ ὁ *Περὶ τοῦ Στεφάνου λόγος*, μεταφραστικὴ πρόκληση γιὰ κάθε ἐπίδοξο οὐμανιστῆ). Μετέφρασε ἐπίσης φιλοσοφικὰ ἔργα, ὅπως τὰ *Ἠθικὰ Νικομάχεια* τοῦ Ἀριστοτέλη, τὸν *Φαῖδωνα*, τὸν *Γοργία*, τὸν *Κρίτωνα*, τὴν *Ἀπολογία*, μεταφράσεις ποὺ ἀποτελοῦν ἐνδείξεις γιὰ τὴν ἀναβίωση τοῦ ἐνδιαφέροντος γιὰ τὸν Πλάτωνα. Παρουσιάζει ἐνδιαφέρον καὶ ἡ στροφή τοῦ Bruni πρὸς τὸ ἀρχαῖο δράμα. Μετέφρασε (1439), σὲ συνεργασία μὲ τὸν Giovanni Tortelli, τὸ ἓνα τέταρτο περίπου τοῦ *Πλούτου* τοῦ Ἀριστοφάνη.³⁶

Τὸν Χρυσολωρᾶ, ἐπιστρέφοντας στὴν Κωνσταντινούπολη, ὕστερα ἀπὸ σύντομη παραμονὴ στὴν Παβία καὶ στὸ Μιλάνο, ὅπου οἶδαξε τὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα καὶ τὸν ὀρθὸ τρόπο ἐρμηνείας τῶν κλασικῶν κειμένων, τὸν ἀκολούθησε ὁ πιὸ ἀγαπητὸς μαθητῆς

35. Wilson, *From Byzantium to Italy*, 14.

36. Γιὰ τὶς σημαντικὲς μεταφραστικὲς προσπάθειες τοῦ Bruni βλ. Wilson, *From Byzantium to Italy*, 13-22, 29-31. Βλ. καὶ Pfeiffer, *Ἱστορία τῆς κλασσικῆς Φιλολογίας*, 32-35· Ζακυθηνός, *Ἀναγέννησις καὶ Ἀναγεννήσεις*, 219-220.

του, ὁ Guarino Veronese (1374-1460), γιὰ νὰ μάθει ἐκεῖ καλύτερα τὰ ἑλληνικά. Ἡ παραμονή τοῦ Guarino στὴ βυζαντινὴ πρωτεύουσα πρέπει νὰ τὸν κατέστησε κάτοχο μιᾶς περισσότερο δλοκληρωμένης ἑλληνικῆς παιδείας. Μόλις ἐπέστρεψε στὴν Ἰταλία διορίστηκε καθηγητὴς ἀρχικὰ στὴ Βενετία καὶ στὴ συνέχεια στὴ Φλωρεντία. Τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς σταδιοδρομίας του τὰ πέρασε στὴ Φερράρα, ὅπου διηύθυνε ἔδρα τῆς σχολῆς ἑλληνικῶν καὶ λατινικῶν σπουδῶν. Θεωρεῖται ἓνας ἀπὸ τοὺς πρώτους οὐμανιστὲς ποὺ διάβαζαν Πίνδαρο καὶ ποὺ συνιστοῦσαν μὲ θέρμη τὴ μελέτη τῶν ἑλληνικῶν κειμένων ἀπὸ τὸ πρωτότυπο. Μετέφρασε Λουκιανό, Αἴσωπο, λίγο Ἡρόδοτο, μερικὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸν Ὅμηρο καὶ πατερικὰ κείμενα, καὶ κυρίως Πλούταρχο. Ὡς τὸ τέλος τῆς σταδιοδρομίας του εἶχε μεταφράσει δεκατρεῖς ἀπὸ τοὺς Βίους τοῦ Πλουτάρχου.³⁷

Λίγα χρόνια ἀργότερα ἓνα ἄλλο μέλος τοῦ φλωρεντινοῦ κύκλου, ὁ Francesco Filelfo (1398-1481), ταξίδεψε στὴν Κωνσταντινούπολη γιὰ νὰ μάθει ἑλληνικά. Στὴ βυζαντινὴ πρωτεύουσα, στὴν ὑπηρεσία τοῦ πρέσβη τῆς Βενετίας, ἔζησε ἐπτά περίπου χρόνια (1420-1427) καὶ νυμφεύθηκε μιὰ κωνσταντινουπολίτισσα ἀπὸ τὴν οἰκογένεια Χρυσολωρᾶ. Ἐπιστρέφοντας στὴν Ἰταλία, μὲ σα-

37. Γιὰ τὸν Guarino Veronese βλ. Geanakoplos, *Ἑλληνες λόγιοι εἰς τὴν Βενετίαν*, 36-37 κ.ἀ., καὶ κυρίως Wilson, *From Byzantium to Italy*, 42-47, ὅπου γίνεται λεπτομερὴς λόγος γιὰ τὸ διδακτικὸ καὶ μεταφραστικὸ του ἔργο. Ὡστόσο, βασικὲς ἀκόμη πηγὲς παραμένουν οἱ δύο μελετῆς τοῦ R. Sabbadini (*Vita di Guarino Veronese*, Γένοβα 1891, καὶ *La scuola e gli studi di Guarino Veronese*, Κατάνια 1896).

ράντα ἑλληνικά χειρόγραφα στὴ συλλογὴ του,³⁸ δίδαξε γιὰ λίγο στὴ Βενετία καὶ στὴ συνέχεια κατέλαβε διάφορες θέσεις στὴ Βολώνια (1428, 1439), στὴ Φλωρεντία (1429-1433), στὴ Σιέννα (1434-1438), στὸ Μιλάνο καὶ τὴ Ρώμη. Στὴ Φλωρεντία, ὅπου κατέλαβε τὴν ἔδρα τῆς ἑλληνικῆς, δίδαξε τὴν Ἰλιάδα, τὰ Ἡθικά Νικομάχεια τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ τὸν Αἰσχίνη. Τὸ ἀκροατήριό του, ὅπως σημειώνει σὲ ἐπιστολὴ του, τὸ ἀποτελοῦσαν καθημερινὰ 400 καὶ πλέον ἄτομα, καὶ ἀνάμεσά τους πολλοὶ ἀριστοκράτες. Μετέφρασε, χωρὶς ὅμως νὰ ἔχει τὴν παραγωγικότητα τοῦ Brunii καὶ τοῦ Guarino, κυρίως ἰατρικὲς πραγματεῖες τοῦ Ἱπποκράτη, ὀρισμένους ἀπὸ τοὺς Βίους τοῦ Πλουτάρχου, ἔργα τοῦ Λυσία καὶ τοῦ Ξενοφῶντα, δεῖχνοντας ἰδιαίτερη προτίμηση στὴν Κύρου Παιδεία τοῦ τελευταίου.³⁹

Στὸ ἴδιο αὐτὸ κλίμα τῶν ἐπαφῶν μὲ τὴν Κωνσταντινούπολη πρέπει νὰ ἐντάξουμε καὶ τὸν Σικελὸ οὐμανιστὴ Giovanni Aurispa ποὺ μετέφερε τὸ 1423 ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη στὴν Ἰταλία 238 ἑλληνικὰ χειρόγραφα. Φαίνεται ὅτι ἡ ἐπιτυχία του αὐτὴ ὡς συλλέκτη συνετέλεσε στὸ νὰ ἀναλάβει γιὰ κάποιο διάστημα καθήκοντα καθηγητῆ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας στὴ Φλωρεντία, χωρὶς ὅμως ἰδιαίτερη ἐπιτυχία.⁴⁰ Μιὰ ἄλλη σημαντικὴ προσωπικότητα

38. Reynolds - Wilson, *Ἀντιγραφεῖς καὶ φιλόλογοι*, 176.

39. Βλ. É. Legrand, *Cent-dix lettres grecques de François Filelfo*, Παρίσι 1892· Geanakoplos, *Ἑλληνες λόγιοι εἰς τὴν Βενετίαν*, 39-40, ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία, καὶ κυρίως Wilson, *From Byzantium to Italy*, 48-53.

40. Βασικὴ μονογραφία γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὴ δράση τοῦ Aurispa παραμένει ἡ παλιὰ μελέτη τοῦ R. Sabbadini, *Biografia documentata di G. Aurispa*, Noto 1891· βλ. ἐπίσης E. Bigi, Aurispa, *Dizionario biografico degli Italiani* 4 (1962), 593-595· Στάι-

του πρώτου μισού του 15ου αιώνα, με διαφορετικό πολιτιστικό υπόβαθρο, ήταν ο μοναχός Ambrosio Traversari, που ασχολήθηκε ιδιαίτερα με την ελληνική πατερική λογοτεχνία, μεταφράζοντας Ἰωάννη Χρυσόστομο, Ἰωάννη τῆς Κλίμακος και Ψευδοδιονύσιο Ἀρεοπαγίτη. Τὸ 1425 στὸ μοναστήρι του στὴ Φλωρεντία φαίνεται ὅτι ὀργάνωσε μιὰ σειρά μαθημάτων ἐλληνικῆς γλώσσας καὶ λίγα χρόνια ἀργότερα ἔπαιξε σημαντικὸ ρόλο στὴ Σύνοδο τῆς Φλωρεντίας (1439) ὡς μεταφραστής.⁴¹

Ἡ Φλωρεντία κατὰ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 15ου αἰώνα

Στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ δέκατου πέμπτου αἰώνα, κατὰ τὴ μεγάλη περίοδο τῆς φλωρεντινῆς πολιτιστικῆς ἀνθησις, ἀρκετοὶ βυζαντινοὶ λόγιοι ἤρθαν καὶ ἐγκαταστάθηκαν στὴν Ἰταλία ὕστερα μάλιστα ἀπὸ τὴ Σύνοδο τῆς Φλωρεντίας (1439) καὶ τὴν κατάληψη τῆς Κωνσταντινούπολης τὸ 1453, φέρνοντας μαζί τους ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἐλληνικὰ χειρόγραφα καὶ τὴν πνευματικὴ τους παράδοση. Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς λογίους αὐτοὺς, ἀνάμεσά τους καὶ πολλοὶ

κος, *Χάρτα τῆς Ἑλληνικῆς Τυπογραφίας*, 187-188· Wilson, *From Byzantium to Italy*, 25-27· H. Hunger, *Schreiben und Lesen in Byzanz. Die byzantinische Buchkultur*, Μόναχο 1989, 138, ὅπου γίνεται λόγος γιὰ 232 χειρόγραφα, (καὶ ἐλληνικὴ μετάφραση ἀπὸ τὸν Γιώργο Βασιλάρο, *Ὁ Κόσμος τοῦ Βυζαντινοῦ Βιβλίου. Γραφὴ καὶ Ἀνάγνωσις στὸ Βυζάντιο*, Ἀθήνα 1995, 182, στὸ ἐξῆς Hunger, *Ὁ Κόσμος τοῦ Βυζαντινοῦ Βιβλίου*). Γενικὰ γιὰ τὴ συγρότησι τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Aurispa ἑλ. A. Franceschini, *Giovanni Aurispa e la sua biblioteca*, Πάδοβα 1976.

41. Wilson, *From Byzantium to Italy*, 31-33. Γενικὰ γιὰ τὸν Traversari ἑλ. C. L. Stinger, *Humanism and the church fathers: Ambrogio Traversari (1386-1439) and Christian antiquity in the Italian Renaissance*, Albany, N. Y. 1977, καὶ *Ambrogio Traversari nel VI centenario della nascita*, Φλωρεντία 1988.

ἀντιγραφεῖς χειρογράφων, μὲ κέντρο τὴ Φλωρεντία κινουῦνταν σὲ διάφορες πόλεις τῆς βόρειας κυρίως Ἰταλίας (Πάδοβα, Βενετία, Μιλάνο, Βολώνια, Φερράρα, Μάντοβα, Ρώμη κ.ά.), διδάσκοντας τὴ μητρική τους γλῶσσα ἢ ἀντιγράφοντας κείμενα. Μάλιστα ἡ ἑλληνικὴ ἀντιπροσωπεῖα πού ἔλαβε μέρος στὴ Σύνοδο διέμεινε στὴ Φλωρεντία ἐνάμισυ περίπου χρόνο καὶ συνετέλεσε τὰ μέγιστα στὴν ἀναζωπύρωση τοῦ ἐνδιαφέροντος τῶν Δυτικῶν γιὰ τὸν Πλατωνισμό καὶ τὸν Νεοπλατωνισμό.⁴² Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι ὁ Γεώργιος Γεμιστός-Πλήθων ὅσο διάστημα ὡς μέλος τῆς ἑλληνικῆς ἀντιπροσωπεῖας βρισκόταν στὴ Φλωρεντία ἐνδιαφέρθηκε περισσότερο γιὰ τὴ διδασκαλία τῆς νεοπλατωνικῆς φιλοσοφίας παρά γιὰ τὶς ἐργασίες τῆς Συνόδου. Βρισκόμαστε ἀκριβῶς στὴν ἐποχὴ πού δόθηκε νέα ἰσχυρὴ ὥθηση στὴν ἀνάπτυξη τῶν ἑλληνικῶν σπουδῶν στὴ Δύση. Ἐξάλλου μετὰ τὸν Χρυσολωρᾶ, καὶ ὡς τὸ 1438, ὁ μόνος Ἕλληνας λόγιος πού ἔκανε αἰσθητὴ τὴν παρουσία του στὴ Φλωρεντία ἦταν ὁ Γεώργιος Τραπεζούντιος, ὁ ὁποῖος διδάξε τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ μετέφρασε στὰ λατινικὰ ἔργα τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας καί, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, τοὺς Νόμους τοῦ Πλάτωνα.⁴³

Τὸ 1456, ὕστερα ἀπὸ ἓνα κενὸ πού εἶχε δημιουργηθεῖ στὴ διδασκαλία τῆς ἑλληνικῆς στὴ Φλωρεντία, τὴ φλωρεντινὴ ἔδρα τῆς

42. Geanakoplos, *Ἕλληνες λόγιοι εἰς τὴν Βενετίαν*, 40. Πρβλ. καὶ Ζακυθινός, *Ἀναγέννησις καὶ Ἀναγεννήσεις*, 220-225.

43. Γιὰ τὸν Τραπεζούντιο βλ. J. Monfasani, *George of Trebizond. A Biography and a Study of his Rhetoric and Logic*, Λέιντεν 1976, ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία βλ. ἐπίσης Στάικος, *Χάρτα τῆς Ἑλληνικῆς Τυπογραφίας*, λ' -λζ' καὶ κυρίως 51-65).

έλληνικῆς τὴν κατέλαβε ἕνας βυζαντινὸς πρόσφυγας, ὁ Ἰωάννης Ἀργυρόπουλος, φίλος τοῦ Palla Strozzi καὶ τοῦ ἐπίσης πρόσφυγα Ἀνδρονικοῦ Καλλίστου. Πρώτη φορὰ εἶχε ἔρθει στὴν Ἰταλία γιὰ νὰ λάβει μέρος στὴ Σύνοδο τῆς Φλωρεντίας (1438/9). Στὴ διδασκαλία του, πού τὴν κρατοῦσε σὲ ὑψηλὸ ἐπίπεδο, τὸν ἐνδιέφερε ὁ Ἀριστοτέλης, ἐνῶ ἡ ἐνασχόλησή του μὲ τὸν Πλάτωνα δὲν ὑπῆρξε τὸ ἴδιο συστηματικὴ. Μετέφρασε ἀριστοτελικὰ κυρίως ἔργα καὶ ἕνα πατερικὸ κείμενο τὸ *Εἰς Ἑξαήμερον τοῦ Μεγάλου Βασιλείου*.⁴⁴ Τὴν περίοδο αὐτὴ ὁ σημαντικότερος μεταφραστὴς ἀπὸ τοὺς Ἰταλοὺς ἑλληνιστὲς τῶν ἔργων τοῦ Πλάτωνα καὶ τοῦ Πλωτίνου ἦταν ὁ Marsilio Ficino (1433-1499), ὁ δημιουργὸς τῆς Φλωρεντινῆς Πλατωνικῆς ἀναγέννησης, ὁ ὁποῖος τοποθετήθηκε ἐπικεφαλῆς τῆς Πλατωνικῆς Ἀκαδημίας τῆς Φλωρεντίας, ἡ βιβλιοθήκη τῆς ὁποίας διέθετε μεγάλο ἀριθμὸ ἑλληνικῶν χειρογράφων.⁴⁵

Ὁ Angelo Poliziano

Ἡ κορυφαία ὅμως προσωπικότητα τοῦ δεύτερου μισοῦ τοῦ 15ου αἰώνα καὶ ἕνας ἀπὸ τοὺς ἐξέχοντες ἑλληνιστὲς καὶ λογίους

44. Βλ. G. Cammelli, *I dotti Bizantini e le origini dell'Umanesimo. II. Giovanni Argiropulo*, Φλωρεντία 1941· D. Geanakoplos, *The Italian Renaissance and Byzantium: The career of the Greek Humanist-Professor John Argyropoulos in Florence and Rome (1415-1487)*, *Conspectus of History* 1 (1974), 13-28· Στάικος, *Χάρτα τῆς Ἑλληνικῆς Τυπογραφίας*, 173-196, ὅπου καὶ ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία· Wilson, *From Byzantium to Italy*, 86-90.

45. Ζακυθηνός, *Ἀναγέννησις καὶ Ἀναγεννήσεις*, 225-226· Στάικος, *Χάρτα τῆς Ἑλληνικῆς Τυπογραφίας*, 193-194, ὅπου καὶ ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία· Wilson, *From Byzantium to Italy*, 90-95.

τῆς Ἀναγέννησης ὑπῆρξε ὁ Angelo Poliziano (1454-1494).⁴⁶ Ὁ Πολιτιανός, ὅπως εἶναι περισσότερο γνωστός, ὑπῆρξε ἡ ἀντιπροσωπευτικότερη μορφή σὲ ἑλληνομάθεια τοῦ ἰταλικοῦ οὐμανισμοῦ. Σὲ ἡλικία δέκα χρόνων ἄρχισε νὰ μαθαίνει ἑλληνικὰ καὶ μόλις στὰ δεκαπέντε του μετέφρασε σὲ λατινικοὺς ἐξάμετρος στίχους τὴ δεύτερη ραψωδία τῆς Ἰλιάδας, τὴν ὁποία καὶ πρόσφερε στὸν Λαυρέντιο τῶν Μεδίκων. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ Ὀμήρου, ἀσχολήθηκε μὲ τὸν Ἀριστοτέλη καὶ ἄλλα φιλοσοφικὰ κείμενα, τὰ ἑλληνικὰ κείμενα τῆς Διγέστας καὶ τὴν ἑλληνιστικὴ λογοτεχνία. Μὲ τὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τοὺς μετακλασικοὺς συγγραφεῖς, δίδαξε Καλλίμαχο καὶ Θεόκριτο, ἔδωσε νέο προσανατολισμὸ στὶς ἑλληνικὲς σπουδές. Εἶναι ὁ πρῶτος Ἰταλὸς τῆς Ἀναγέννησης ποῦ, ξεπερνώντας κατὰ πολὺ τὶς προσπάθειες τοῦ Bruni καὶ τοῦ Vala, δούλεψε μὲ ὑποδειγματικὴ φιλολογικὴ μεθοδολογία πάνω στὰ ἑλληνικὰ κείμενα καὶ μᾶς ἄφησε μιὰ σπουδαία κληρονομιά γιὰ τὴν κριτικὴ τους ἀποκατάστασι.⁴⁷ Σύμφωνα μὲ δικὴ του μαρτυρία τὸ 1471, δεκαεπτὰ κιόλας ἐτῶν, εἶχε ἀρχίσει νὰ συνθέτει ἑλληνικὰ ἐπιγράμματα τὰ ὁποῖα φανερώνουν ἀξιόλογη γνώση τῆς γλώσ-

46. Γενικὰ γιὰ τὸν Πολιτιανὸ βλ. Il Poliziano e il suo tempo, *Atti del IV convegno internazionale di studi sul Rinascimento*, Φλωρεντία 1957· Ida Maier, *Ange Politien. La formation d'un poète humaniste (1469-1480)*, Γενεύη 1966· Pfeiffer, *Ἱστορία τῆς κλασσικῆς Φιλολογίας*, 49-54· Reynolds - Wilson, *Ἀντιγραφεῖς καὶ φιλόλογοι*, 169-173 καὶ 181-183· Στάιρος, *Χάρτα τῆς Ἑλληνικῆς Τυπογραφίας*, 192-193· Wilson, *From Byzantium to Italy*, 101-113.

47. Στὰ κριτικὰ ὑπομνήματα τῶν σύγχρονών μας ἐκδόσεων τὸ ὄνομα τοῦ Πολιτιανοῦ ἐξακολουθεῖ νὰ ἀναφέρεται (βλ. καὶ Reynolds - Wilson, *Ἀντιγραφεῖς καὶ φιλόλογοι*, 182).

σας.⁴⁸ Τὴν ἴδια χρονιά (1471) ἔφτασε στὴ Φλωρεντία καὶ ὁ βυζαντινὸς πρόσφυγας Ἀνδρόνικος Κάλλιστος καὶ ἀπὸ ἐκεῖ, λίγα χρόνια ἀργότερα, ἀναχώρησε γιὰ τὸ Μιλάνο.⁴⁹ Ὁ Κάλλιστος φαίνεται ὅτι ἦταν ὁ δάσκαλος τοῦ Πολιτιανοῦ καὶ αὐτὸς πού τοῦ γνώρισε κατὰ τὸν καλύτερο τρόπο τὴν Ἑλληνικὴ Ἀνθολογία.⁵⁰ Ὁ Πολιτιανὸς ἀσχολήθηκε καὶ μὲ μεταφράσεις ἑλληνικῶν κειμένων. Μιὰ ἀπὸ αὐτὲς εἶναι ἡ μετάφραση τοῦ μεταγενέστερου ἱστορικοῦ Ἡρωδιανοῦ, τὴν ὁποία εἶχε ἀναλάβει ὕστερα ἀπὸ προτροπὴ τοῦ πάπα Ἰννοκεντίου τοῦ Η΄. Μετέφρασε ἐπίσης μερικὲς σύντομες πραγματεῖες τοῦ Ἐπικτήτου καὶ τοῦ Πλουτάρχου.⁵¹

Ὁ Ἀνδρόνικος Κάλλιστος

Τὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 15ου αἰώνα στὴ Φλωρεντία ζοῦσαν οἱ πιὸ ξεχωριστοὶ Ἑλληνες προστατευόμενοι τοῦ Λαυρεντίου τῶν Μεδίκων. Ἀνάμεσά τους, ὁ Κωνσταντινουπολίτης ποιητὴς Μάρουλος Ταρχανιώτης,⁵² ὁ Ἀνδρόνικος Κάλλιστος, ὁ Δη-

48. Γιὰ τὰ ἑλληνικὰ ποιήματα τοῦ Πολιτιανοῦ βλ. G. Pesenti, *Le poesie greche del Poliziano, Memoire del R. Istituto Lombardo* 23 (1915), 67-86· A. Ardizzoni, *Poliziano, Epigrammi greci*, Φλωρεντία 1951.

49. Γιὰ τὸν Ἀνδρόνικο Κάλλιστο βλ. ἀμέσως παρακάτω.

50. Γιὰ τὴ μαθητεία τοῦ Πολιτιανοῦ κοντὰ στὸν Κάλλιστο βλ. Ida Maier, *Ange Politien*, ὁ.π., 30-31.

51. Γιὰ τὰ χειρόγραφα τοῦ Πολιτιανοῦ βλ. Ida Maier, *Les manuscrits d'Ange Politien (Catalogue descriptif)*, Γενεύη 1965.

52. Δ. Α. Ζακυθηνός, Μιχαὴλ Μάρουλος Ταρχανιώτης, Ἐπετηεὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν 5 (1928), 200-242 (= *Μεταβυζαντινὰ καὶ Νέα Ἑλληνικά*, Ἀθήνη 1978, 244-310)· βλ. ἐπίσης Μ. Ι. Μανούσκακας, Ἐκκλήσεις (1453-1535) τῶν Ἑλλήνων λογίων τῆς Αναγεννήσεως πρὸς τοὺς ἡγεμόνες τῆς Εὐρώπης

μήτριος Χαλκοκονδύλης, ὁ κωδικογράφος Ἀρσένιος Ἀποστόλης,⁵³ ὁ Ἰανὸς Λάσκαρις καὶ ὁ μαθητὴς του Μάρκος Μουσοῦρος. Ὅπως ἤρῃ μνημονεύσαμε, τὸ 1471 ἤρθε στὴν πρωτεύουσα τῆς Τοσκάνης ἓνας πολὺ ἔμπειρος καὶ παραγωγικὸς ἀντιγραφέας, ὁ Ἀνδρόνικος Κάλλιστος, ὁ ὁποῖος προηγουμένως εἶχε ζήσει στὴν Πάδοβα, καὶ ὡς φιλοξενούμενος στὸ σπίτι τοῦ Strozzi, στὴ Βολώνια, ὅπου δίδαξε ὡς καθηγητὴς τῆς ἐλληνικῆς, καὶ στὴ Ρώμη, ἐνταγμένος, ὅπως θὰ δοῦμε στὴ συνέχεια, στὸν κύκλο τοῦ Βησσαρίωνα. Ὁ Κάλλιστος, μετριοπαθὴς ἀριστοτελικὸς λόγιος, διέμεινε στὴ Φλωρεντία ἀπὸ τὸ 1471 ὡς τὸ 1475, διδάσκοντας τὴν ἐλληνικὴ καὶ δίνοντας διαλέξεις.⁵⁴ Ἀνάμεσα στὰ κείμενα ποὺ δίδαξε καὶ ποὺ ὡς ἐπιλογή ἀποτελοῦν γεγονόσ ἀξιοσημεῖωτο εἶναι καὶ ὁ ποιητὴς τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς Ἀπολλώνιος ὁ Ρόδιος. Προηγουμένως κατὰ τὴ διάρκεια τῆς διαμονῆς του στὴ Βολώνια εἶχε διδάξει καὶ τὰ *Εἰδύλλια* τοῦ Θεοκρίτου.

γιά τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Ἑλλάδος, Θεσσαλονίκη 1965, 15-17, ὅπου καὶ ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία (στὸ ἔξῃς Μανούσακας, *Ἐκκλήσεις τῶν Ἑλλήνων λογίων*), καὶ Στάικος, *Χάρτα τῆς Ἑλληνικῆς Τυπογραφίας*, 203-213.

53. Βλ. παρακάτω, σσ. 44-45.

54. Ἵστερα ἀπὸ τὸ 1475, ὁ Κάλλιστος ἀπογοητευμένος ἀπὸ τὴ συμπεριφορὰ τῶν ἡγεμόνων τῆς Φλωρεντίας ἐγκαταστάθηκε στὸ Μιλάνο. Ὅμως καὶ στὴν πόλη αὐτὴ ἡ διαμονὴ του δὲν ἦταν ἰδιαίτερα εὐχάριστη καὶ ἀναζήτησε νέο καὶ πιὸ φιλόξενο περιβάλλον στὸ Παρίσι. Λίγο ἀργότερα, ἀπὸ τὸν Μάρτιο τοῦ 1476, εἰσκεταί στὸ Λονδίνο, ὅπου καὶ πέθανε. Γενικά γιὰ τὸν Κάλλιστο βλ. Μανούσακας, *Ἐκκλήσεις τῶν Ἑλλήνων λογίων*, 5, καὶ κυρίως Στάικος, *Χάρτα τῆς Ἑλληνικῆς Τυπογραφίας*, 168, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

Ὁ Δημήτριος Χαλκοκονδύλης

Ὁ διάσημος Ἀθηναῖος λόγιος Δημήτριος Χαλκοκονδύλης (1423-1511) ἔφθασε στή Φλωρεντία τὸ 1475, προερχόμενος ἀπὸ τὴν Πάδοβα, καὶ κατέλαβε τὴν ἔδρα τῆς ἐλληνικῆς, ἣ ὁποία μετὰ τὴν ἀποχώρησι τοῦ Ἀργυρόπουλου ἦταν κενή.⁵⁵ Στὴ Φλωρεντία παρέμεινε ὡς τὸ 1491 καὶ ἐκτὸς ἀπὸ τῆ διδασκαλία του ὡς καθηγητῆς τῆς ἐλληνικῆς μὲ διακεκριμένους μαθητῆς, ὅπως ὁ Πολιτιανὸς καὶ ὁ μελλοντικὸς πάπας Λέων ὁ Ι', ὁ Ἄγγλος γιατρός καὶ οὐμανιστῆς Tomas Linacre⁵⁶ καὶ ὁ εἰσηγητῆς τοῦ οὐμανισμοῦ στὴ Γερμανία Johann Reuchlin,⁵⁷ ἀξιόλογο ἐπίτευγμά του εἶναι ἡ πρώτη ἔντυπη ἔκδοσι τοῦ Ὀμήρου τὸ 1488, σὲ συνεργασία μὲ τὸν Δημήτριο Δαμιλά ἀπὸ τὸ Μιλάνο, ποὺ εἶχε γεννηθεῖ στὴν Κρήτη ἀπὸ γονεῖς ἀπώτατης ἰταλικῆς καταγωγῆς.⁵⁸ Ἔτσι, ἀρχίζει μιὰ

55. Γιὰ τὸν Δημήτριο Χαλκοκονδύλη βλ. G. Cammelli, *I dotti Bizantini e le origini dell'umanesimo. III. Demetrio Calcondila*, Φλωρεντία 1954, καὶ A. Petrucci, Calcondila (Calcocondila), *Dizionario Biografico degli Italiani* 16 (1973), 542-547. Στάικος, *Χάρτα τῆς Ἑλληνικῆς Τυπογραφίας*, μ'-'ν' καὶ 215-245, ὅπου ἔκτενὲς βιογραφικὸ - ἐργογραφικὸ σημεῖωμα καὶ ὄλη ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Wilson, *From Byzantium to Italy*, 95-98.

56. Γιὰ τὸν Tomas Linacre, ὁ ὁποῖος δίδαξε τὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Ὁξφόρδης, βλ. Στάικος, *Χάρτα τῆς Ἑλληνικῆς Τυπογραφίας*, 240-241, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

57. Γιὰ τὸν Johann Reuchlin, ὁ ὁποῖος εἶναι γνωστὸς καὶ μὲ τὸ ἐξελληνισμένο ὄνομα Καπνίων, βλ. Στάικος, *Χάρτα τῆς Ἑλληνικῆς Τυπογραφίας*, 195, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

58. Γιὰ τὸν πρωτοτυπογράφου ἐλληνικῶν βιβλίων Δημήτριο Δαμιλά, ὁ ὁποῖος θεωρεῖται ἕνας ἀπὸ τοὺς πιὸ ἀξιόλογους ἀντιγραφεῖς τῶν τελευταίων χρόνων τοῦ 15ου αἰῶνα (P. Canart, Démétrius Damilas, alias le «Librarius Florentinus», *Rivista di Studi Byzantini e Neoellenici* 14-16 (1977-1979), 281-347), βλ. Στάικος, *Χάρτα τῆς Ἑλληνικῆς Τυπογραφίας*, 135-172, ὅπου καὶ ἡ κυριότερη βιβλιογραφία.

ἀπὸ τὶς πρῶτες ἐκδοτικὲς προσπάθειες τῶν Ἑλλήνων λογίων τῆς Δύσης, νὰ δοθοῦν τὰ κείμενα τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γραμματείας στὴ γλώσσα τοῦ πρωτοτύπου.⁵⁹ Τὸ 1491 ὁ Χαλκοκονδύλης ἐγκατέλειψε τὴ Φλωρεντία καὶ ἐγκαταστάθηκε στὸ Μιλάνο, ὅπου πέρασε, ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα σύντομο διάστημα, τὸ ὑπόλοιπο τῆς σταδιοδρομίας του. Ἐκεῖ συνέχισε τὸ χρῆσιμο ἔργο τοῦ ἐπιμελητῆ ἔντυπων ἐκδόσεων⁶⁰ καὶ τοῦ καθηγητῆ τῆς ἑλληνικῆς στὴν Αὐλὴ τοῦ δούκα Ludovico il Moro.

Ὁ Ἰανὸς Λάσκαρις

Τὸν Χαλκοκονδύλη διαδέχτηκε στὴ φλωρεντινὴ ἔδρα τῆς ἑλληνικῆς ὁ Ἰανὸς Λάσκαρις (1445-1535),⁶¹ μιὰ ἀπὸ τὶς σημα-

59. Γιὰ τὶς πρῶτες ἐκτυπώσεις ἑλληνικῶν κειμένων βλ. R. Proctor, *The printing of Greek in the Fifteenth Century*, Ὁξφόρδη 1900 (ἀνατύπωση 1966)· V. Scholderer, *Greek Printing Types 1465-1927*, Λονδίνο 1927· Λίκατερίνη Κουμαρινού-Λουκία Δρούλια-Ενρο Layton, *Τὸ Ἑλληνικὸ Βιβλίον 1476-1830*, Ἀθήνα 1986· M. I. Manousakas - C. Staikos, *L'attività editoriale dei Greci durante il Rinascimento italiano (1469-1523)*, Catalogo, Ἀθήνα 1986· J. Irigoien, *Les debuts de la typographie grecque*, Παρίσι-Ἀθήνα 1992. Βλ. τὴν τῶρα καὶ Ενρο Layton, *The Sixteenth Century Greek Book in Italy. Printers and Publishers for the Greek World*, Βενετία 1994, ὅπου καὶ ὅλη ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία· στὸ πρῶτο κεφάλαιο (Printing Types, 3-55) παρουσιάζονται οἱ ἀπαρχές τῆς ἑλληνικῆς τυπογραφίας καὶ παρακολοθεῖται ἡ ἐξέλιξη τῶν ἑλληνικῶν τυπογραφικῶν στοιχείων κατὰ τὸν 15ο αἰῶνα (στὸ ἐξῆς Layton, *The Sixteenth Century Greek Book in Italy*).

60. Κατὰ τὸ διάστημα τῆς παραμονῆς του στὸ Μιλάνο τύπωσε τρεῖς βιβλία: Ἰστοκράτης, *Λόγοι* (1493), (περιλαμβάνονται 21 λόγοι, οἱ περισσότεροι σὲ editio princeps), Χαλκοκονδύλης, *Ἐρωτήματα* (γύρω στὰ 1494) καὶ τὸ Λεξικό, *Σουΐδας* (1499), (σὲ editio princeps), πού ἀποτελεῖ καὶ τὴν τελευταία ἐκδοτικὴ προσπάθεια τοῦ Χαλκοκονδύλη.

61. Βασικὴ μονογραφία γιὰ τὸν Ἰανὸ Λάσκαρι παραμένει ἀκόμη τὸ βιβλίον τοῦ

ντικότερες και τις ευγενέστερες μορφές του ελληνικού ούμανισμού. Ήταν, εκτός από καθηγητής της ελληνικής γλώσσας, συλλέκτης χειρογράφων, σχεδιαστής τυπογραφικών χαρακτήρων, εκδότης κειμένων, ποιητής και διπλωμάτης.⁶² Στη Φλωρεντία εγκαταστάθηκε ίσως γύρω στα 1475 και σχεδόν άμέσως άρχισε να δίνει δημόσιες διαλέξεις στα ελληνικά. Όντας στην ύπηρεσία του Λαυρεντίου των Μεδίκων πραγματοποίησε δύο ταξίδια στην ελληνική Άνατολή (1490 και 1491) για να αναζητήσει να προμηθευθεί ελληνικά χειρόγραφα. Από τα ταξίδια του στον έλλαδικό χώρο συγκέντρωσε έναν άριθμό χειρογράφων για τή βιβλιοθήκη των Μεδίκων και, ως συλλέκτης, τοποθετείται άμέσως μετά τον Aurispa.⁶³ Τήν έδρα της ελληνικής στη Φλωρεντία τήν κατέλαβε κατά τα έτη 1492-1495 και σύμφωνα με ένα χειρόγραφο μιας διάλεξης του είχε ήδη διδάξει αρκετά δύσκολους συγγραφείς, όπως Σοφοκλή και Θουκυδίδη, και σκόπευε τον έπόμενο χρόνο να έρμηνεύσει λόγους του Δημοσθένη και έπιγράμματα από τήν Έλληνική Άνθολογία. Τό 1494 άρχισε τή συνεργασία με τήν τυπογραφία της Φλωρεντίας του Lorenzo Alopa, εγκαινιάζοντας έτσι τήν πρώτη του εκδοτική δραστηριότητα.⁶⁴ Τόν Αύγουστο του ίδιου

Bötte Knös, *Un ambassadeur de l'Hellénisme-Janus Lascaris-et la tradition gréco-byzantine dans l'humanisme français*, Ούψάλα-Παρίσι, 1945· βλ. επίσης Στάικος, *Χάρτα της Έλληνικής Τυπογραφίας*, ν' -νβ' και 247-298, όπου και ή προγενέστερη βιβλιογραφία· Wilson, *From Byzantium to Italy*, 98-100.

62. Βλ. Μανούσικας, *Έκκλήσεις των Έλλήνων λογίων*, 23.

63. Βλ. παραπάνω, σ. 21.

64. Για τόν Lorenzo Alopa βλ. Στάικος, *Χάρτα της Έλληνικής Τυπογραφίας*, 271-272, όπου και ή σχετική βιβλιογραφία.

χρόνου τυπώθηκε ἡ Ἀνθολογία διαφόρων ἐπιγραμμάτων μὲ ἐπιμελητὴ τὸν Ἰανὸ Λάσκαρι, ἕνα κείμενο πού τὸ εἶχε ἤδη διδάξει στὸ Πανεπιστήμιο. Ἔτσι δίκαια θεωρεῖται ὡς ἕνας «ἀπὸ τοὺς προδρόμους τῶν σύγχρονων ἀκαδημαϊκῶν δασκάλων, οἱ ὁποῖοι διατυπώνουν τὴν ἀρχὴ ὅτι ἡ διδασκαλία καὶ ἡ ἔρευνα συμπληρώνουν ἡ μία τὴν ἄλλη». ⁶⁵ Τοὺς ἐπόμενους μῆνες, καὶ ὡς τὸ 1496, τύπωσε τοὺς Ἵμνους τοῦ Καλλιμάχου, τὰ Ἀργοναυτικά τοῦ Ἀπολλωνίου τοῦ Ροδίου, Τραγωδίες τοῦ Εὐριπίδη, ⁶⁶ Ἡρώ καὶ Λεάνδρου τοῦ Μουσαίου, Διαλόγους Λουκιανοῦ, τὰ Ἐρωτήματα τοῦ Χρυσολωρᾶ. Ἰστέρα ἀπὸ τὴν προσωρινὴ κατάλυση τῆς ἡγεμονίας τῶν Μεδίκων ἐγκαταστάθηκε ἀρχικὰ στὸ Παρίσι, ὅπου δίδαξε ἐλληνικά, ⁶⁷ καὶ λίγο ἀργότερα στὴ Βενετία καὶ τὴ Ρώμη, ὅπου καὶ συνέχισε νὰ προσφέρει τὶς ὑπηρεσίες του ὡς καθηγητῆς καὶ ἐκδότης. ⁶⁸

Ὁ πάπας Νικόλαος ὁ Ε΄ καὶ ὁ καρδινάλιος Βησσαρίων

Εἶδαμε προηγουμένως ὅτι τὶς πρῶτες οὐμανιστικὲς μεταφράσεις τῶν ἐλληνικῶν κειμένων στὰ λατινικά τὶς παρουσίασε στὶς ἀρχὲς τοῦ 15ου αἰῶνα στὴ Φλωρεντία ὁ μαθητῆς τοῦ Χρυσολωρᾶ

65. Wilson, *From Byzantium to Italy*, 98.

66. Πρόκειται γιὰ τὶς τραγωδίες τοῦ Εὐριπίδη *Μήδεια*, *Ἰππόλυτος*, *Ἄλκηστις* καὶ *Ἀνδρομάχη*.

67. Κατὰ τὸ διάστημα αὐτὸ μαθητὲς του ὑπῆρξαν ὁ Guillaume Tardif, ὁ Josse Bade καὶ ὁ Guillaume Budé.

68. Στὴ Ρώμη ἔστησε ἀνάμεσα στὰ 1517 καὶ 1522 τὸ δεῦτερο τυπογραφικὸ του ἐργαστήριον· τὸ πρῶτο τὸ λειτούργησε, ὅπως εἶδαμε, στὴ Φλωρεντία ἀπὸ τὸ 1494 ὡς τὸ 1496.

Leonardo Bruni. Λίγες δεκαετίες αργότερα, στὰ μέσα τοῦ 15ου, στὴ Ρώμη μὲ τὴν προτροπὴ καὶ τὴν ἐνθάρρυνση τοῦ πάπα Νικολάου τοῦ Ε' (1447-1455), ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε προστάτης λογίων, οἱ μεταφράσεις θὰ πολλαπλασιαστοῦν. Ὁ Νικόλαος ὁ Ε' σκόπευε νὰ πλουτίσει τὴ βιβλιοθήκη του καὶ μὲ ἓνα μεγάλο ἀριθμὸ ἑλληνικῶν κειμένων σὲ λατινικὴ μετάφραση καὶ ζήτησε ἀπὸ τοὺς ἑλληνιστὲς λογίους τοῦ περιβάλλοντός του νὰ γίνουν μεταφράσεις τοῦ Θουκυδίδη, τοῦ Ἡροδότου, τοῦ Ξενοφῶντα, τοῦ Πλάτωνα, τοῦ Ἀριστοτέλη, τοῦ Θεοφράστου, τοῦ Πτολεμαίου καὶ τοῦ Στράβωνα.⁶⁹ Ἀνάμεσα στοὺς λογίους αὐτοὺς ἐπιβάλλεται νὰ ξεχωρίσουμε τὸν καρδινάλιο Βησσαρίωνα (1403-1472), τὸν κυριότερο ἐκπρόσωπο τῆς λογιосύνης τῶν Ἑλλήνων στὴ Δύση.⁷⁰ Γνωρίζουμε ὅλοι τὶς προσπάθειές του γιὰ τὴν ἔνωση τῶν ἐκκλησιῶν, καὶ πόσο κατακρίθηκε ἀπὸ πολλοὺς, καθὼς καὶ τοὺς ἀγῶνες του γιὰ νὰ κινήσει σὲ Σταυροφορία ἐναντίον τῶν Τούρκων τοὺς Εὐρωπαίους ἡγέτες.⁷¹ Ἐδῶ θὰ ἀναφέρουμε μονάχα τὶς μεγάλες ἀρετές του ὡς πατριώτη καὶ τὶς ἰκανότητές του ὡς συγγραφέα καὶ λογίου, ὁ ὁποῖος

69. Reynolds - Wilson, *Ἀντιγραφεῖς καὶ φιλόλογοι*, 176.

70. Γιὰ τὸν Βησσαρίωνα βασικὲς παραμένουν ἀκόμη οἱ δύο καλύτερες ἐργασίες: H. Vast, *Le cardinal Bessarion (1403-1472). Étude sur la Chrétienté et la Renaissance vers le milieu du XVe siècle*, Παρίσι 1878· L. Mohler, *Kardinal Bessarion als Theologe, Humanist und Staatsmann*, Πάντερμπουργκ, τ. I, 1923. Βλ. ἐπίσης Lotte Labowsky, *Bessarione, Dizionario biografico degli Italiani* 9 (1967), 686-696· Reynolds - Wilson, *Ἀντιγραφεῖς καὶ φιλόλογοι*, 177-181· Στάκος, *Χάρτα τῆς Ἑλληνικῆς Τυπογραφίας*, 89-103· Wilson, *From Byzantium to Italy*, 57-67.

71. Γιὰ τὶς προσπάθειες αὐτὲς τοῦ Βησσαρίωνα βλ. Μανούσακας, *Ἐκκλήσεις τῶν Ἑλλήνων λογίων*, 9-14, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

θεμελίωσε και προώθησε τη διδασκαλία τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων στὴ Δύση.

Ὁ Βησσαρίων ἐγκαταστάθηκε στὴ Ρώμη τὸ 1443 καὶ ἀμέσως τὸ σπίτι του ἔγινε τὸ κέντρο τῆς φιλολογικῆς δραστηριότητας Ἑλλήνων καὶ Ἰταλῶν. Ἀπὸ τοὺς ἑλληνες γνωστότεροι ἦταν ὁ Θεόδωρος Γαζής, ὁ μόνος ἐκπρόσωπος τῆς Θεσσαλονίκης στὴν Ἀναγέννηση, ὁ ὁποῖος δίδαξε τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα ἀρχικὰ στὴ Μάντοβα, στὴ συνέχεια στὴ Σιέννα, στὴ Φερράρα, στὴ Ρώμη καὶ τὴ Νεάπολη, καὶ ἀφοσιώθηκε στὴ μετάφραση τῶν ἑλληνικῶν ἔργων στὰ λατινικά,⁷² ὁ Ἰωάννης Ἀργυρόπουλος, ὁ Γεώργιος Τραπεζούντιος, ὁ Ἰανὸς Λάσκαρις, ὁ Δημήτριος Χαλκοκονδύλης καὶ ὁ Ἀνδρόνικος Κάλλιστος, ἐνῶ ἀπὸ τοὺς Ἰταλοὺς ὁ Poggio Bracciolini,⁷³ ὁ Lorenzo Valla,⁷⁴ ὁ γραμματέας του Nicolò Perotti, ὁ Flavio Biondo καὶ ὁ Bartolomeo Platina. Ὁ Βησσαρίων γνώριζε

72. Γιὰ τὸν Θεόδωρο Γαζή βασικὸ παραμένει τὸ βιογραφικὸ / ἐργογραφικὸ σημείωμα τοῦ É. Legrand, *Bibliographie Hellénique des XVe et XVIe siècles ou description raisonnée des ouvrages publiés en grec par des Grecs au XVe et XVIe siècles*, I, Παρίσι 1885, xxxi-xlix· βλ. ἐπίσης L. Mohler, Theodoros Gazes seine bisher ungedruckten schriften und briefe, *Byzantinische Zeitschrift* 42 (1943), 50-75· Στάικος, *Χάρτα τῆς Ἑλληνικῆς Τυπογραφίας*, 67-88· Wilson, *From Byzantium to Italy*, 76-81.

73. Γιὰ τὴν ἐνδιαφέρουσα φυσιογνωμία τοῦ παπικοῦ γραμματέα Poggio Bracciolini καὶ τὴ συμβολὴ του στὴν ἀνακάλυψη κειμένων τῆς ἀρχαίας λογοτεχνίας βλ. Pfeiffer, *Ἱστορία τῆς κλασσικῆς Φιλολογίας*, 36-40· Reynolds - Wilson, *Ἀντιγραφεῖς καὶ φιλόλογοι*, 162-165 καὶ 298, ὅπου καὶ ἡ βασικὴ βιβλιογραφία.

74. Γιὰ τὸν ἐπίσης παπικὸ γραμματέα Lorenzo Valla (1407-1457), καὶ καθηγητὴ στὴν ἔδρα τῆς ρητορικῆς στὴ Ρώμη, βλ. Pfeiffer, *Ἱστορία τῆς κλασσικῆς Φιλολογίας*, 41-48· Reynolds - Wilson, *Ἀντιγραφεῖς καὶ φιλόλογοι*, 167-170 καὶ 299, ὅπου καὶ ἡ βασικὴ βιβλιογραφία, καὶ Wilson, *From Byzantium to Italy*, 68-75.

ἄριστα τῆ λατινική γλώσσα κάτι πού ἔδωσε στὸν Valla τὴν ἀφορμὴ νὰ πλέξει τὸ ἐγκώμιό του ἀποκαλώντας τον εὐστοχα *inter Graecos latinissimus, inter Latinos graecissimus*. (Μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων λατινικότατος, μεταξὺ τῶν Λατίνων ἑλληνικότατος). Μετέφρασε σὲ ὠραῖα λατινικά τὸ κήρυγμα τοῦ Μεγάλου Βασιλείου γιὰ τὴ γέννηση τοῦ Χριστοῦ, τὸ ὁποῖο πρόσφερε στὸν πάπα Εὐγένιο τὸν Δ΄, τὰ Ἀπομνημονεύματα τοῦ Ξενοφώντα καὶ Τὰ μετὰ τὰ Φυσικά τοῦ Ἀριστοτέλη. Ἐγραψε μιὰ ἐκτενῆ πραγματεία, ὅπου ἀντικροῦει τοὺς ἐπικριτὲς τοῦ Πλάτωνα, καὶ κυρίως τὸν προστατευόμενό του Γεώργιο Τραπεζοῦντιο. Ἡ πραγματεία αὐτή, τὸ *In calumniatorem Platonis* (Ἐλεγχοὶ τῶν κατὰ Πλάτωνος βλασφημιῶν), πού τυπώθηκε στὰ ἑλληνικά καὶ λατινικά, ἔγινε τὸ πιὸ γνωστὸ βιβλίο τοῦ Βησσαρίωνα. Μᾶς σώζονται ἐπίσης καὶ ἄλλες πολλὲς σύντομες πραγματεῖες του, καθὼς καὶ ἐπιστολές.

Ὅμως τὸ πιὸ σπουδαῖο ἔργο τοῦ Βησσαρίωνα, ἡ μεγάλη προσφορά του στὰ ἑλληνικά γράμματα, εἶναι ἡ βιβλιοθήκη του, ἡ ὁποία ἦταν ἀσυνήθιστα μεγάλη.⁷⁵ Ὅσο ζοῦσε στὴν Κωνσταντινούπολη δὲν εἶχε δεῖξει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν ἐμπλουτισμὸ τῆς προσωπικῆς του βιβλιοθήκης, ἀλλὰ μετὰ τὴν πτώση τῆς βασιλεύουσας συνέλαβε τὸ σχέδιο νὰ διασώσει τὴν πνευματικὴ κληρονομιά τοῦ Ἑλληνισμοῦ, σχηματίζοντας μιὰ ὅσο τὸ δυνατὸν πληρέστερη συλλογὴ ἑλληνικῶν χειρογράφων. Γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸν ἔστειλε ἀνθρώπους του στὴν ἑλληνικὴ Ἀνατολή μὲ κύριο ἔργο τὴν

75. Γιὰ τὴ βιβλιοθήκη τοῦ Βησσαρίωνα βλ. Lotte Labowsky, *Bessarion's Library and the Biblioteca Marciana. Six Early Inventories*, Ρώμη, 1979.

ἀναζήτηση και ἀντιγραφή ἢ ἀγορά παλαιῶν χειρογράφων.⁷⁶ Ἀνάμεσα σ' αὐτούς τούς κυνηγούς ἢ ἀντιγραφεῖς χειρογράφων κυρίαρχη θέση κατέχει ὁ Μιχαήλ Ἀποστόλης, ὁ ὁποῖος βρισκόταν συχνά στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὴν Κρήτη, γιὰ λογαριασμό τοῦ καθοδηγητῆ καὶ προστάτη του Βησσαρίωνα.⁷⁷ Ὁ Βησσαρίων σὲ μιὰ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Ἀποστόλη ἐκθέτει τὸ σχέδιό του γιὰ τὴ συγκρότηση τῆς συλλογῆς καὶ τὸν ἀπώτερο σκοπὸ του νὰ τὴ θέσει στὴ διάθεση τῶν Ἑλλήνων:

«Ἐμοὶ δ' ἔτι τῶν τε θύραθεν τῶν τε καθ' ἡμᾶς διδασκάλων ἔλλειπει οὐκ ὀλίγα συγγράμματα. Ἰσταμένης μὲν οὖν τῆς κοινῆς Ἑλλήνων καὶ μόνης ἐστίας οὐκ ἐφρόντιζον, πάντα εἰδὼς ἐκεῖ ἀποκείμενα· πεσοῦσης δὲ φεῦ μεγάλῃ τις ἐγένετο ἐπιθυμία τῆς πάντων αὐτῶν κτήσεως, οὐκ ἐμοῦ γε εἴνεκα, ὅς γε τῆς ἰδίας ἔνεκα ὠφελείας ἀρκοῦντα κέκτημαι, ἀλλ' ὡς ἂν, εἴ που νῦν τέ τινες λειφθεῖεν Ἑλληγες εἴ τε τις εἰσέπειτα βέλτιον πράξαιεν· πολλὰ δ' ἐν τῷ μακρῷ χρόνῳ γένοιτ' ἂν ἔχοιεν ὅπῃ τὴν αὐτῶν φωνὴν ἅπασαν, τὴν γε νῦν οὔσαν, ἐν τινι ὁμοῦ ἀποκειμένην ἀσφαλεῖ τόπῳ εὔροιεν καὶ εὐρόντες πολλαπλασιάσαιεν καὶ μὴ πρὸς οἷς πολλοῖς τε καὶ κα-

76. Γιὰ τὰ θέματα αὐτὰ βλ. σχετικὰ E. Mioni, Bessarione scriba e alcuni collaboratori, *Medioevo e Umanesimo* 24 (1967), 263-318, καὶ A. Diller, Three Greek Scribes Workings for Bessarion: Trivizias, Callistus, Hermonymus, *Italia Medioevale e Umanistica* 10 (1967), 403-410.

77. Γιὰ τὸν Μιχαήλ Ἀποστόλη βλ. Geanakoplos, Ἑλληγες λόγοι εἰς τὴν Βενετίαν, 75-101, ὅπου καὶ ἡ προηγούμενη βιβλιογραφία· βλ. ἐπίσης Μανούσκακας, Ἐκκλήσεις τῶν Ἑλλήνων λογίων, 14-15, Στάικος, Χάρτα τῆς Ἑλληνικῆς Τυπογραφίας, 187, καὶ Joke Aalberts, Νέα στοιχεῖα γιὰ τὸν Μιχαήλ Ἀποστόλη καὶ τὸν Γεώργιο Γρηγορόπουλο στὴν Κρήτη, *Θησαυρίσματα* 25 (1995), 143-159, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

λοις τῶν θείων ἐκείνων ἀνδρῶν πάσαι ἀπολωλέκαμεν ὑπομνήμασι καὶ τὰ ὀλίγα ταῦτα νῦν ἀπολέσαντες ἄφωνοι τὸ πάμπαν μείνοιεν καὶ βαρβάρων τε καὶ ἀνδραπόδων οὐδὲν διαφέροιεν».⁷⁸

Ὁ Βησσαρίων κληροδότησε τὸ 1468 τὴ βιβλιοθήκη του, 746 χειρόγραφα μεταξύ τῶν ὁποίων 482 ἑλληνικά, στὸ βενετικὸ κράτος, γιὰ ν' ἀποτελέσει τὸν πρῶτο πυρήνα τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης.⁷⁹ Τοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους προχώρησε σ' αὐτὴ τὴ γενναιόδωρη κληροδότηση στὴ Βενετία, καὶ ὄχι στὴ Ρώμη ἢ στὴ Φλωρεντία, τοὺς ἀποκαλύπτει σὲ μιὰ ἐπιστολὴ του (1468) πρὸς τὸν Δόγη: «Στὴν πόλιν σου συγκεντρώνονται», γράφει ὁ Βησσαρίων, «ἄνθρωποι ἀπὸ ὅλο σχεδὸν τὸν κόσμον καὶ προπαντὸς ἀπὸ τῆν Ἑλλάδα. Ἐγκαταλείποντας τὴν πατρικὴ γῆ, ἀποβιβάζονται στὴ Βενετία, ὅπου ἡ ἀνάγκη τοὺς κάμνει νὰ ἐγκατασταθοῦν καὶ νὰ ζήσουν μαζί σας, πιστεύοντας ἔτσι ὅτι βρῆκαν ἓνα ἄλλο σχεδὸν Βυζάντιο (quasi alterum Byzantium). Ἐχοντας τοῦτο κατὰ νοῦ διερωτήθηκα ποιοὶ ἄλλοι θὰ ἦταν καταλληλότεροι νὰ δεχτοῦν τὴ δωρεὰ αὐτὴ παρὰ οἱ Βενετοί, πρὸς τοὺς ὁποίους καὶ ἐγὼ ὁ ἴδιος αἰσθάνομαι χρέος καὶ εὐγνωμοσύνη γιὰ τὴ γνωστὴ εὐνοιά τους πρὸς ἐμένα, καὶ τῶν ὁποίων τὴν πόλιν ἐπέλεξα ὡς πατρίδα μου, μετὰ

78. Βλ. L. Mohler, *Aus Bessarions Gelehrtenkreis. Abhandlungen, Reden, Briefe von Bessarion...*, [Kardinal Bessarion als Theologe, Humanist und Staatsmann, III], Πάντερμπορν 1942, 478-479 (ἐπιστ. 30). Πρβλ. καὶ Geanakoplos, *Ἑλληνες λόγοι εἰς τὴν Βενετίαν*, 82· Hunger, *Ὁ Κόσμος τοῦ Βυζαντινοῦ Βιβλίου*, 182.

79. Γιὰ τὴ δωρεὰ τοῦ Βησσαρίωνα καὶ τὴς ἀπαρχῆς τῆς λειτουργίας τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης βλ. Lotte Labowsky, *Il Cardinal Bessarione e gli inizi della Biblioteca Marciana, Venezia e l'Oriente fra tardo medioevo e rinascimento*, Φλωρεντία 1965, 159-182.

τὴν ὑποδοὺλωση τῆς Ἑλλάδος, καὶ στὴν ὁποία μὲ τόσες τιμὲς καὶ διακρίσεις ἔγινε δεκτός». ⁸⁰ Ἡ Βενετία, λοιπόν, ἦταν τὸ καταφύγιο γιὰ πολυάριθμους Ἑλληνας, πού ἐγκατέλειπαν τὴν πατρίδα τους, καὶ ὁ μέγας αὐτὸς Ἑλληνας σοφὸς εἶχε διαγνώσει τὸν σημαντικὸ ρόλο πού θά διαδραμάτιζε ἡ πόλις τῶν τεναγῶν πρὸς ὄφελος τῆς πνευματικῆς θέσης τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὰ ἐπόμενα χρόνια. Ἡ ἐλληνικὴ κοινότητα, πού ἤδη ὑπῆρχε στὴν πόλις αὐτή, ἀναδείχθηκε σταδιακὰ μετὰ τὴν πτώση τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας ἢ σημαντικότερη καὶ λαμπρότερη ἀποικία τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Διασπορᾶς. ⁸¹

Οἱ ἐλληνικὲς σπουδὲς στὴ Βενετία κατὰ τὸν 15ο αἰώνα

Οἱ ἀπαρχῆς τῶν ἐλληνικῶν σπουδῶν στὴ Βενετία δὲν εἶναι τόσο ἐντυπωσιακὲς οὔτε εἶναι εὐκόλο νὰ καθοριστοῦν ἐπακριβῶς. ⁸² Μονάχα κατὰ τίς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 15ου αἰώνα ὑπάρχουν

80. Βλ. Geanakoplos. *Ἑλληνας λόγιοι εἰς τὴν Βενετίαν*, 43.

81. Γιὰ τὴν ἐλληνικὴ κοινότητα Βενετίας βασικὸ βοήθημα παραμένει ἀκόμη ἡ μονογραφία τοῦ G. Veludo, *Sulla colonia greca orientale stabilita in Venezia, Cenni...* (estratti dall'opera *Venezia e le sue lagune*), Βενετία 1847 [= *Venezia e le sue lagune*, I, Βενετία 1847, Appendici, (V), 78-100]. Ἡ ἐργασία αὐτὴ κυκλοφόρησε πληρέστερη καὶ στὰ ἑλληνικά: *Ἑλλήνων ὀρθοδόξων ἀποικία ἐν Βενετία*. Ἱστορικὸν ὑπόμνημα Ἰω. Βελούδου, Βενετία 1872 καί, σὲ δευτέρῃ ἐκδόσει, 1893. Βλ. τῶρα Μ. Ι. Μανούσακας, *Ἐπισκόπησις τῆς ἱστορίας τῆς ἐλληνικῆς ἀδελφότητος τῆς Βενετίας (1498-1953)*, *Τὰ Ἱστορικὰ* 11 (1989), 243-264 (καὶ σὲ ἰδιαίτερο τεύχος μὲ προσθήκη Εὐφρεγγίου, Ἀθήνα 1990), ὅπου καὶ ὅλη ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία.

82. Βλ. Geanakoplos. *Ἑλληνας λόγιοι εἰς τὴν Βενετίαν*, 33 κ.ε.· Wilson, *From Byzantium to Italy*, 23-25.

ἐνδείξεις κάποιου ἐνδιαφέροντος γιὰ τὰ ἑλληνικά. Τὸ 1414 ὁ μαθητὴς τοῦ Χρυσολωρᾶ Guarino Veronese ἴδρυσε τὴν πρώτη οὐμανιστικὴ σχολὴ τῆς Βενετίας, ὅπου δίδαξε ὡς τὸ 1418.⁸³ Ἀνάμεσα στοὺς συντρόφους του συγκαταλέγεται ὁ διακεκριμένος παιδαγωγὸς Vittorino da Feltre, πὺ ἀργότερα διηύθυνε τὴ σχολὴ πὺ ἴδρυσε ὁ κυβερνήτης τῆς Μάντοβας, ὅπου ἡ ἔμμομή του στὰ ἑλληνικά γράμματα, τὰ ὅποια ἐνέταξε στὸ πρόγραμμα σπουδῶν τῶν σχολείων μέσης ἐκπαίδευσης, τὸν τοποθετεῖ σὲ ξεχωριστὴ θέση σὲ σχέση μὲ τοὺς περισσότερους παιδαγωγοὺς τῆς Ἀναγέννησης.⁸⁴ Ὁ πιὸ ἀξιόλογος μαθητὴς τοῦ Guarino στὴ Βενετία ἦταν ὁ Francesco Barbaro, ὁ ὁποῖος εἶχε μάθει τὰ πρῶτα στοιχεῖα τῆς ἑλληνικῆς ἀπὸ τὸν Βενετὸ εὐγενῆ Zaccaria Trevisan, πὺ ὑπηρετήσε κυβερνήτης στὴν Κρήτη.⁸⁵ Κατὰ τὴ νεότητά του (1416) μετέφρασε σὲ ὠραῖα λατινικά δύο Βίους τοῦ Πλουτάρχου καὶ ἀσχολήθηκε μὲ τὴ συλλογὴ ἑλληνικῶν χειρογράφων, χρησιμοποιώντας "Ἑλληνες κωδικογράφους, καὶ ἀνάμεσά τους καὶ τὸν Γεώργιο Τραπεζούντιο, ὁ ὁποῖος ἦρθε γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸν ἀπὸ τὴν Κρήτη στὴ Βενετία (1416).⁸⁶ Δύο χειρόγραφα πολὺ σημαντικά γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα, ἓνα τοῦ Πλάτωνα καὶ ἓνα τοῦ Λουκιανοῦ, πὺ τῶρα βρίσκονται στὴ Βιέννη (supp. gr. 39) καὶ στὴ Ρώμη (Pal. gr. 273) ἀντίστοιχα, προέρχονται ἀπὸ τὴν ἰδιωτικὴ βι-

83. Γιὰ τὸν Guarino Veronese βλ. παραπάνω, σσ. 19-20.

84. Γιὰ τὴ σχολὴ τῆς Μάντοβας καὶ τὴ διδασκαλία τοῦ Vittorino da Feltre βλ. Wilson, *From Byzantium to Italy*, 34-41, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

85. Γιὰ τὸν Francesco Barbaro βλ. P. Gothein, *Francesco Barbaro. Frühhumanismus und Staatskunst in Venetig*, Βερολίνο 1932.

86. Βλ. παραπάνω, σσ. 23, 33-34.

βιβλιοθήκη του Barbaro.⁸⁷ Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Francesco Barbaro καὶ ἄλλοι εὐγενεῖς Βενετοί, ὅπως ὁ Carlo Zeno, ὁ Marco Lipomanno, ὁ Ermolao Barbaro, ὁ Pietro Bembo, ἔδειξαν ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ ἑλληνικὰ γράμματα, χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι οἱ ἑλληνικὲς σπουδὲς ἀναπτύχθησαν ἐντυπωσιακὰ, ἰδίως στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 15ου αἰώνα. Καὶ αὐτὸ κυρίως γιὰ τὴ Βενετία, ἀλλὰ καὶ στὴ γειτονικὴ Πάδοβα, ποὺ ἦταν σὲ βενετικὸ ἔλεγχο ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ αἰώνα (1405), δὲν ὑπῆρχε ἐπίσημη ἔδρα γιὰ τὴ διδασκαλία τῆς ἑλληνικῆς.⁸⁸

Ὁ Ἄλδος Μανούτιος καὶ ὁ Μάρκος Μουσοῦρος

Ἦστερα ὅμως ἀπὸ τὴν ἐγκατάσταση στὴν Πάδοβα τοῦ πλοῦσιου Φλωρεντινοῦ πολιτικοῦ Palla Strozzi (1434) ἀρχίζει κάποιον ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἑλληνικὴ παιδεία, ποὺ ὀριστικοποιεῖται τὸ 1463 μὲ τὴν ἰδρυση ἔδρας ἑλληνικῆς φιλολογίας στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Πάδοβας, τὴν ὁποία κατέλαβε ὁ Δημήτριος Χαλκοκονδύλης.⁸⁹ Ἔτσι σιγὰ σιγὰ προετοιμαζόταν τὸ ἔδαφος γιὰ τὴ μεγάλη ἀνορθωτικὴ τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων στὴ Βενετία, ποὺ στὰ τέλη

87. Γιὰ τὴ βιβλιοθήκη τοῦ Barbaro βλ. A. Diller, *The library of Francesco and Ermolao Barbaro, Italia Medioevale e Umanistica* 6 (1963), 253-262. Τὸ χειρόγραφο τοῦ Λουκιανοῦ (Pal. gr. 273) προέρχεται ἀπὸ τὸν κύκλο τοῦ πρωτοπαπᾶ τοῦ Χάνδακα Ἰωάννη Συμεωνάκη (βλ. S. G. Mercati, *Di Giovanni Simeonachis, protopapa di Candia, Miscellanea Giovanni Mercati*, 3 (Studi e Testi, 123), Πόλη τοῦ Βατικανοῦ 1946, 312-341· πρβλ. καὶ Wilson, *From Byzantium to Italy*, 24.

88. Geanakoplos, *Ἑλληνες λόγιοι εἰς τὴν Βενετίαν*, 39-40· Wilson, *From Byzantium to Italy*, 124-127.

89. Geanakoplos, *Ἑλληνες λόγιοι εἰς τὴν Βενετίαν*, 44.

του 15ου και στις αρχές του 16ου αιώνα θα γίνει το λαμπρότερο κέντρο καλλιέργειας των ελληνικών σπουδών στην Ευρώπη. Και αυτό, εξαιτίας της θαυμαστής εκδοτικής δραστηριότητας του Άλδου Μανούτιου, του πρώτου λόγιου-τυπογράφου της Αναγέννησης, ο οποίος ίδρυσε εκδοτικό οίκο στη Βενετία γύρω στα 1489 ή 1490, ειδικευμένο στην εκτύπωση ελληνικών κειμένων, προσφέροντας, για πρώτη φορά τότε στον κόσμο, τις έντυπες εκδόσεις των μεγαλύτερων συγγραφέων της κλασικής αρχαιότητας.⁹⁰

Ο πολυτιμότερος συνεργάτης του Άλδου στο έργο αυτό ήταν ο Κρητικός Μάρκος Μουσοῦρος, διάσημος φιλόλογος της Αναγέννησης, σύμφωνα με τις μαρτυρίες του Έρασμου, και ίσως ο πιο προικισμένος κλασικός φιλόλογος που γεννήσε ποτέ το έθνος μας.⁹¹ Ο Μουσοῦρος γύρω στα 1486 εγκαταστάθηκε στη Φλωρεντία, κοντά στον Ίανό Λάσκαρι, και στα 1503 κατέλαβε την έδρα της ελληνικής φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβας, την οποία κατέστησε περίφημη ανά την Ευρώπη. Δίδασκε, εκτός από τους συνήθεις συγγραφείς (λ.χ. Όμηρο, Ήσιόδο), και επι-

90. Μ. Ι. Μανούσακας, Έπισκόπηση της ιστορίας της ελληνικής αδελφότητας της Βενετίας, δ.π., 248.

91. Για τον Άλδο Μανούτιο και τον Μάρκο Μουσοῦρο, καθώς και τις εκδοτικές τους δραστηριότητες βλ. την εμπειριστατωμένη βιογραφική μελέτη του Geanakoplos, Έλληνες λόγιοι εις την Βενετίαν, 103-149 κ.ά. βλ. επίσης Reynolds - Wilson, Άντιγραφείς και φιλόλογοι, 183-188· D. Harlfinger - M. Sicherl, Griechischen Handschriften und Aldinen, Wolfenbüttel 1978· N. Barker, Aldus Manutius and the Development of Greek Script and Type in the Fifteenth Century, Sandy Hook, Connecticut 1985· Στάικος, Χάρτα της Έλληνικής Τυπογραφίας, 299-374· Wilson, From Byzantium to Italy, 127-156· Layton, The Sixteenth Century Greek Book in Italy, 381-387, όπου και ή πρόσφατη βιβλιογραφία.

λεγμένες όμιλίες του Γρηγορίου Ναζιανζηνού. Προχωρούσε ακόμη και στην εξέσκηση τών μαθητών του με μεταφράσεις έλληνικών κλασικών κειμένων στα λατινικά και αντίστροφως, λατινικών στα έλληνικά, εξέσκηση που στις μέρες μας αντιμετωπίζεται με περιζρόνηση. Η διδασκαλία του μπορεί να συγκριθεί μόνο με τη διδασκαλία του Χρυσολωρά στην Φλωρεντία και του Guarino στην Φεράρα και είναι χαρακτηριστικό τó έγκώμιο του Άλδου: «...έσὺ στó περιφημότατο Πανεπιστήμιο τής Πάδοβας διδάσκεις τὰ έλληνικά γράμματα σέ τάξεις πολυάριθμων σπουδαστῶν τής κλασικής παιδείας, τήν όποία όλοι θαυμάζουμε. Γι' αυτό με τη διδασκαλία σου πολλούς έχεις ήδη αναδείξει εγκρατεῖς γνώστες τής έλληνικῆς γλώσσας τὰ τελευταία χρόνια...». ⁹² Ανάμεσα στους μαθητές του συναντούμε πάμπολλα όνόματα διάσημων άργότερα έλληνιστῶν, όπως τόν Λάζαρο Bonamico, καθηγητή τής έλληνικῆς και λατινικῆς στην Πάδοβα και τή Ρώμη, τόν Girolamo Aleandro, ó όποιος βοήθησε να ίδρυθεί μιá έδρα για τήν έπίσημη διδασκαλία τής έλληνικῆς γλώσσας στó Παρίσι. ⁹³ Τίς παραδόσεις του Μουσούρου παρακολουθούσε και ένας διάσημος λόγιος από τή βόρεια Ευρώπη, ó Έρασμος. ⁹⁴

92. Βλ. Geanakoplos. *Έλληνες λόγιοι εις τήν Βενετίαν*, 128.

93. Για τούς μαθητές του Μουσούρου στην Πάδοβα βλ. Geanakoplos, *Έλληνες λόγιοι εις τήν Βενετίαν*, 124-125. Στάικος, *Χάρτα τής Έλληνικῆς Τυπογραφίας*, 311 και 356-360, όπου και βιβλιογραφία.

94. Για τήν περίοδο τής παραμονῆς του Έρασμου στην Ιταλία βλ. Geanakoplos. *Έλληνες λόγιοι εις τήν Βενετίαν*, 225-239, όπου και ή σχετική βιβλιογραφία. Για τόν κορυφαίο αυτόν εκπρόσωπο του ούμανισμού στη βόρεια Ευρώπη υπάρχει έκτενης βιβλιογραφία (βλ. P. Petitmengin, *Comment étudier l'activité d'Erasmus éditeur de textes antiques, Colloquia Erasmania Turonensia*, τ. 1 (Παρίσι

Ὁ Μουσοῦρος ὡς συνεργάτης τοῦ Ἰαλδοῦ πραγματοποίησε τὴν πρώτη ἐκδόση τῶν ἔργων τοῦ Πλάτωνα (1513). Ἦταν τὸ σημαντικότερο φιλολογικὸ ἔργο τοῦ Μουσοῦρου, τὸ ὁποῖο ἀφιέρωσε στὸν πάπα Λέοντα τὸν Ι΄.⁹⁵ Στὴ Βενετία φιλοπόνησε τὶς δώδεκα ἀπὸ τὶς τριάντα πρώτες ἐκδόσεις ποὺ βγήκαν ἀπὸ τὸ τυπογραφεῖο αὐτό. Καὶ ἀνάμεσα στὶς ἐκδόσεις αὐτὲς ἡ μνημειώδης πρώτη ἐκδόση τοῦ Ἀριστοφάνη (1498), γιὰ τὴν ὁποία χρησιμοποίησε τέσσερα χειρόγραφα,⁹⁶ ἡ πρώτη ἐκδόση τῶν Δειπνοσοφιστῶν τοῦ Ἀθηναίου (1514),⁹⁷ ἡ πρώτη ἐκδόση τοῦ Πausανία.⁹⁸ Πραγμα-

1972), 217-222), τὴν ὁποία τῶρα συμπληρώνει τὸ συλλογικὸ ἔργο *Opera Omnia Desiderii Erasmi. Recognita et adnotatione critica instructa notisque illustrata* [Sous le patronage de l'Union Académique Internationale et de l'Académie Royale Néerlandaise des Sciences et des Sciences Humaines], 9 τόμοι, Ἄμστερνταμ-Νέα Ὦρκη-Ὁξφόρδη 1969-1985.

95. Γιὰ τὴν ἐκδόση αὐτὴ, γιὰ τὴν ὁποία φαίνεται ὅτι χρησιμοποιήθηκαν χειρόγραφα τοῦ Βησσαρίωνα (ὅπως Marc. gr. 186, Marc. gr. 187), καθὼς καὶ ἄλλα ἀντίγραφα (ὅπως τὸ γφ. Paris. gr. 1810), βλ. Geanakoplos, *Ἑλληνες λόγιοι εἰς τὴν Βενετίαν*, 225-239· Wilson, *From Byzantium to Italy*, 151· Στάικος, *Χάρτα τῆς Ἑλληνικῆς Τυπογραφίας*, 336-338. Ἡ ἐκδόση συνοδεύεται καὶ ἀπὸ μακροσκελὲς ποίημα τοῦ Μουσοῦρου μὲ τὸν τίτλο «Ὡδὴ εἰς Πλάτωνα», ἀφιερωμένο στὸν πάπα Λέοντα (βλ. Γρ. Σηφάκης, *Μάρκου Μουσοῦρου τοῦ Κρητὸς ποίημα εἰς τὸν Πλάτωνα*, *Κρητικὰ Χρονικά* 8 (1954), 366-388.

96. Ἐνα ἀπὸ τὰ τέσσερα αὐτὰ χειρόγραφα εἶναι ὁ Estensis gr. 127 (βλ. Wilson, *From Byzantium to Italy*, 149, 187-188 σημ. 61· περὶ καὶ Στάικος, *Χάρτα τῆς Ἑλληνικῆς Τυπογραφίας*, 371 καὶ 373 σημ. 15).

97. Γιὰ τὴν ἐκδόση αὐτὴ χρησιμοποιήθηκε τὸ χειρόγραφο Vat. Pal. gr. 47 μὲ διορθώσεις ποὺ ἀνήκουν πιθανότατα στὸν Μουσοῦρο (βλ. Wilson, *From Byzantium to Italy*, 153· περὶ καὶ Στάικος, *Χάρτα τῆς Ἑλληνικῆς Τυπογραφίας*, 372 καὶ 373 σημ. 48).

98. Τὴν ἐκδόση αὐτὴ τὴν ἀφιέρωσε στὸν Ἰανὸ Λάσκαρι, τὸν ὁποῖο στὸν πρόλογο θεωρεῖ ὡς «πρόξενον ἀληθῆ τὸν Ἑλλήνων» (βλ. Geanakoplos. *Ἑλληνες λόγιοι εἰς τὴν Βενετίαν*, 142).

τοποίησε επίσης τὴν ἔκδοσιν ἑνὸς *Corpus Ἑλληνῶν ἐπιστολογράφων* (1499),⁹⁹ τὴν ἔκδοσιν δεκαεξί λόγων τοῦ Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ¹⁰⁰ κ.ἄ. Σὲ συνεργασία μὲ τὸν Ζαχαρία Καλλιέργη,¹⁰¹ ποὺ εἶχε ιδρύσει στὴ Βενετία, μαζί μὲ τὸν Νικόλαο Βλαστό, τυπογραφεῖο, πραγματοποίησε τὸ 1499 τὴν ἐκτύπωση τοῦ Μεγάλου Ἑτυμολογικοῦ, πολύτιμου λεξικογραφικοῦ ἔργου τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς, ἑνὸς ἀπὸ τὰ σημαντικότερα καὶ ὠραιότερα σὲ ἐμφάνισιν βιβλία στὴν πορεία τῆς ἑλληνικῆς τυπογραφίας, ποὺ χρηματοδοτήθηκε ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ ἀρχόντισσα Ἄννα Παλαιολογίνα Νοταρᾶ, πρόσφυγα καὶ αὐτὴ στὴ Βενετία.¹⁰² Ἡ πραγματοποίησιν τῆς ἔκδοσιν αὐτῆς «ἦταν ὑπόθεσιν καθαρὰ ἑλληνικὴ» σὲ σχέση μὲ τὰ προγενέστερα ἐκεῖνα ἑλληνικὰ βιβλία, ποὺ τυπώνονταν, ὅπως

99. Πρόκειται γιὰ οἰτομο ἔργο, ποὺ περιλαμβάνει 35 ἐπιστολές, ἡ ἔκδοσιν τῶν ὁποίων βασίστηκε στὸ χειρόγραφο Paris. supp. gr. 924 (βλ. Σταίκος, *Χάρτα τῆς Ἑλληνικῆς Τυπογραφίας*, 333 καὶ 373 σσμ. 16).

100. Ὁ λατινικὸς πρόλογος τῆς ἔκδοσιν ἀπευθύνεται στὸν μαθητὴ του, Γάλλο ἱερωμένο Jean de Pins (Johannes Pinus) (βλ. Geanakoplos, *Ἑλληνες λόγιοι εἰς τὴν Βενετίαν*, 141, καὶ Γιάννης Κ. Μαυρομάτης, *Τὸ πρότυπο τοῦ Ἐρωτοκρίτου*, Ἰωάννινα 1982, 93).

101. Βλ. γι' αὐτὸν Geanakoplos. *Ἑλληνες λόγιοι εἰς τὴν Βενετίαν*, 179-196. Σταίκος, *Χάρτα τῆς Ἑλληνικῆς Τυπογραφίας*, 375-430, ὅπου γίνεται λόγος καὶ γιὰ τὸν Νικόλαο Βλαστό. Layton, *The Sixteenth Century Greek Book in Italy*, 318-333, ὅπου καὶ ἡ βιβλικὴ βιβλιογραφία. Συμπληρωματικὴ βιβλιογραφία, ἰδιαιτέρως γιὰ τὴν κωδικογραφικὴ δραστηριότητά του βλ. Ν. Μ. Παναγιωτάκης, *Τὸ κείμενο τῆς πρώτης ἔκδοσιν τοῦ «Ἀπόκοπου»*. *Τυπογραφικὴ καὶ φιλολογικὴ διερεύνησιν*, *Θησαυρισματα* 21 (1991), 92 σσμ. 1.

102. Κ. Δ. Μέρτζιος, *Ἡ διαθήκη τῆς Ἄννας Παλαιολογίνας Νοταρᾶ*, *Ἀθηνᾶ* 53 (1949), 17-21. βλ. καὶ Μ. Ι. Μανούσκακας, *Ἐπισκόπησιν τῆς ἱστορίας τῆς ἑλληνικῆς ἀδελφότητος τῆς Βενετίας*, ὁ.π., 248

είδαμε, με πρωτοβουλία Ἰταλῶν οὐμανιστῶν καὶ τυπογράφων.¹⁰³

Ἀνάμεσα στοὺς πολλοὺς Ἑλλήνες συνεργάτες τοῦ Ἄλδου συγκαταλέγονταν ὁ Ἰωάννης Γρηγορόπουλος,¹⁰⁴ ὁ Δημήτριος Δούκας,¹⁰⁵ ὁ Ἰανὸς Λάσκαρις,¹⁰⁶ ὁ Ἀρσένιος Ἀποστό-

103. Βλ. τὸ ἀρχαιοελληνικὸ στυχούρηγμα τοῦ Μάρκου Μουσούρου ποὺ προτάσσεται στὴν ἔκδοσή αὐτή:

Ἄλλὰ τί θαυμάζω Κρητῶν φρένας; οὐς ποτ', ἐφετμαῖς
πατρός, Ἀθηναίῃ δαίδαλα πολλὰ δάεν.
Κρῆς γὰρ ὁ τερνεύσας, τὰ δὲ χαλκία Κρῆς ὁ συνείρας·
Κρῆς ὁ καθ' ἔν στίξας· Κρῆς ὁ μολυβδόχουτης·
Κρῆς ἀπαντᾷ νίκης ὁ φερώνυμος· αὐτός ὁ κλειών
Κρῆς τᾶδε. Κρησὶν ὁ Κρῆς ἤπιος αἰγίολος.

βλ. É. Legrand, *Bibliographie Hellénique*, ὁ.π., 59 καὶ Δ. Α. Ζακυθηνός, Χαλκοτύποις σελίσιν...Τὰ πεντακόσια ἔτη τοῦ ἑλληνικοῦ βιβλίου, *Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 53 (1978), 614-649 [=Μεταβυζαντινὰ καὶ Νέα Ἑλληνικά, Ἀθῆναι 1978, 317-318]· πρβλ. καὶ Ν. Μ. Παναγιωτάκης, Εἰσαγωγικὸ σημείωμα, σὺν ἔργῳ Κρήτη: *Ἱστορία καὶ Πολιτισμὸς*, τ. Α', Κρήτη 1987, XI.

104. Γιὰ τὸν Ἰωάννη Γρηγορόπουλο σώζεται μιὰ σειρά ἀπὸ ἐπιστολὲς πρὸς αὐτόν (βλ. É. Legrand, *Bibliographie Hellénique*, ὁ.π., τ. 2, 261-296· Μ. Μανούσακας, Ἡ ἀλληλογραφία τῶν Γρηγοροπούλων χρονολογούμενη (1493-1501), *Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 6 (1956), 156-209· Μ. Μανούσακας-Χ. Πατρυνέλης, Ἡ ἀλληλογραφία τοῦ Ἰωάννου Γρηγοροπούλου μετὰ τοῦ Μ. Μουσούρου, Ἀ. Ἀποστόλη, Ζ. Καλλιέργη καὶ ἄλλων λογίων τῆς Ἀναγεννήσεως χρονολογούμενη (1494-1503), *Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 10 (1960), 163-201· Μ. Manoussacas, *Sept lettres inédites (1492-1503) du recueil retrouvé de Jean Grégoropoulos*, *Θρησκευτικὰ* 13 (1976), 7-40), ἀπὸ τίς ὁποῖες ἀπορρέουν οἱ σχετικὲς πληροφορίες γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὴ δράση του. Βλ. ἐπίσης Geanakoplos, *Ἑλλήνες λόγιοι εἰς τὴν Βενετίαν*, 114-119, 153-159 κ.ά. Στάικος, *Χάρτα τῆς Ἑλληνικῆς Τυπογραφίας*, 377-378 καὶ 419-421, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

105. Βλ. γι' αὐτόν Geanakoplos, *Ἑλλήνες λόγιοι εἰς τὴν Βενετίαν*, 197-223· Layton, *The Sixteenth Century Greek Book in Italy*, 276-280, καὶ παραπάνω, σσ. 7-8.

106. Βλ. παραπάνω, σσ. 29-31.

λης,¹⁰⁷ ὁ Ἰουστίνος Δεκάδουος.¹⁰⁸ Μὲ τὸν πρῶτο, τὸν Ἰωάννη Γρηγορόπουλο, καὶ σὲ συνεργασία μὲ τὸν ἐπίσης φίλο του Σκιπίωνα Καρτερομάχο (γνωστὸ ὡς Forteguerrri), ἴδρυσε τὴν περίφημη «Νεακαδῆμεια», ἕναν ἑλληνικὸ σύλλογο τοῦ ὁποίου σκοπὸς ἦταν ἡ ἐπιλογή τῶν ἑλληνικῶν κειμένων πού θὰ τυπώνονταν καὶ ἡ ἐπίλυση τῶν διαφόρων φιλολογικῶν καὶ λογοτεχνικῶν προβλημάτων πού θὰ ἀνέκυπταν κατὰ τὴν προπαρασκευὴ τῆς ἐκδόσεως. Τὸ γεγονός αὐτὸ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὡς σταθμὸς στὴν ἱστορία τῆς διάδοσης τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων στὴ Δύση.¹⁰⁹ Στὶς συγκεντρώσεις τῆς Ἀκαδημίας ἐπιτρεπόταν νὰ χρησιμοποιεῖται μόνο ἡ ἑλληνική, «ἐπειδὴ, ὅπως ὀρίζεται στὴν ἀρχὴ τοῦ καταστατικοῦ, οἱ σοβαροὶ ἔραστες τῆς ἐκπαίδευσης ἀποκομίζουν μεγάλη ὠφέλεια ἀπὸ τὴ συνομιλία στὰ ἑλληνικά...».¹¹⁰

ἍΟ πάπας Λέοντας ὁ Ι΄

Στὶς ἀρχὲς τοῦ 16ου αἰῶνα ὁ φιλέλληνας Μῆδικος πάπας Λέ-

107. Γιὰ τὸν λόγιον, κωδικογράφο καὶ ἐπιμελητὴ ἐκδόσεων Ἀρσένιο Ἀποστόλη βλ. Geanakoplos. *Ἑλληνες λόγιοι εἰς τὴν Βενετίαν*, 151-177. Στάικος, *Χάρτα τῆς Ἑλληνικῆς Τυπογραφίας*, 319-324, 364 κ.ά., ὅπου βιβλιογραφία καὶ γιὰ τὴν κωδικογραφικὴ δραστηριότητά του.

108. Βλ. γι' αὐτὸν Στάικος, *Χάρτα τῆς Ἑλληνικῆς Τυπογραφίας*, 326-327. Layton, *The Sixteenth Century Greek Book in Italy*, 272-275, ὅπου καὶ ἡ κυριότερη βιβλιογραφία.

109. Βλ. Geanakoplos, *Ἑλληνες λόγιοι εἰς τὴν Βενετίαν*, 118-121 κ.ά.· περὶ καὶ Wilson, *From Byzantium to Italy*, 129 κ.έ.

110. Ἔτσι ἀρχίζε τὸ καταστατικὸ τῆς Ἀκαδημίας τὸ ὁποῖο εἶχε γραφεῖ στὰ ἑλληνικά (βλ. Geanakoplos. *Ἑλληνες λόγιοι εἰς τὴν Βενετίαν*, 118· Wilson, *From Byzantium to Italy*, 129-130).

ων ὁ Ι΄ μὲ τὴν ἄνοδό του στὸν παπικὸ θρόνο, ἱδρυσε στὴ Ρώμη τὸ Ἑλληνικὸ Κολλέγιο, ποῦ λειτούργησε στὰ χρόνια 1514-1521. Σκοπὸς τῆς ἱδρύσεως ἦταν ἡ διδασκαλία τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας καὶ ὄχι ἡ διάδοσις τῶν λατινικῶν δογμάτων, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ ἓνα παπικὸ γράμμα πρὸς τὸν Μάρκο Μουσοῦρο: «Ἐπιθυμῶ», γράφει ὁ πάπας, «νὰ διαθέσω ὅλες μου τίς δυνάμεις στὴν ἀνόρθωσι τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας καὶ τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων, ποῦ κινδυνεύουν νὰ ἀφανιστοῦν».¹¹¹ Στὸ Κολλέγιο δίδαξαν, καλεσμένοι ἀπὸ τὸν φιλέλληνα πάπα, ἐπιφανεῖς Ἕλληνες λόγιοι, ὅπως ὁ Ἰανὸς Λάσκαρις, ὁ Μάρκος Μουσοῦρος, ὁ Ζαχαρίας Καλλιέργης καὶ ὁ Ἀρσένιος Ἀποστόλης. Παράλληλα στὴν ἴδια πόλιν λειτούργησε καὶ ἐλληνικὴ τυπογραφία, ὅπου ἐκδόθηκαν ἐκκλησιαστικὰ καὶ κυρίως ἀρχαῖα ἐλληνικὰ κείμενα, ὅπως Πίνδαρος, Σχόλια στὴν Ἰλιάδα, Σχόλια σὲ ἑπτὰ τραγωδίαι τοῦ Σοφοκλή,¹¹² τὰ Ὀμηρικὰ ζητήματα τοῦ Πορφυρίου, τὰ Ἐρωτήματα τοῦ Χρυσολωρᾶ κ.ἄ.¹¹³

111. É. Legrand, *Bibliographie Hellénique*, ὁ.π., τ. 1, CXVI καὶ τ. 2, 321, ὅπου καὶ ἡ ἐπιστολὴ τοῦ πάπα. Βλ. ἐπίσης Geanakoplos, *Ἕλληνες λόγιοι εἰς τὴν Βενετίαν*, 135.

112. Πρόκειται γιὰ τίς τραγωδίαις Αἴας Μαστιγοφόρος, Ἡλέκτρα, Οἰδίπους Τύραννος, Ἀντιγόνη, Οἰδίπους ἐπὶ Κολωνῶ, Τραχίνια καὶ Φιλοκτήτης.

113. Γιὰ τὴν ἱδρύσι καὶ λειτουργίαν τοῦ Κολλεγίου βλ. Geanakoplos, *Ἕλληνες λόγιοι εἰς τὴν Βενετίαν*, 135· Μ. Ι. Μανούσακας, *Ἡ παρουσίαση ἀπὸ τὸν Ἰανὸ Λάσκαρη τῶν πρώτων μαθητῶν τοῦ Ἑλληνικοῦ Γυμνασίου τῆς Ρώμης στὸν πάπα Λέοντα Ι΄ (15 Φεβρουαρίου 1514)*, *Ὁ Ἑραριστῆς* 1 (1963), 161-172, ὅπου καὶ ἡ κυριότερη βιβλιογραφία· Ζ. Ν. Τσιεπανλῆς, *Τὸ Ἑλληνικὸ Κολλέγιο τῆς Ρώμης καὶ οἱ μαθητὲς του (1576-1700). Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτη τῆς μορφωτικῆς πολιτικῆς τοῦ Βατικανοῦ*, Θεσσαλονίκη 1980, 26-27· Αἰκατερίνη Κουμαριανοῦ-Λουκία Δρούλια-Ενρο Layton, *Τὸ Ἑλληνικὸ Βιβλίον*, ὁ.π., 71-72.

Οἱ Ἑλληνες λόγιοι τῆς Βενετίας κατὰ τὸν 16ο αἰώνα

Ἄς γυρίσουμε ὁμῶς στοὺς Ἑλληνες λογίους τῆς Βενετίας. Τὸν πρῶτο πυρῆνα τῶν Ἑλλήνων οὐμανιστῶν τῆς Βενετίας, πού ἀποτελοῦσαν φιλόλογοι καὶ ἀντιγραφεῖς χειρογράφων, θὰ τὸν διαδεχτεῖ στὰ ἐπόμενα χρόνια ὀλόκληρη ἀδιάσπαστη σειρά ἄλλων λογίων. Οἱ τελευταῖοι, σὲ σύγκριση μὲ τοὺς Ἑλληνες λογίους τῆς προηγούμενης γενιᾶς, διακρίνονται στὸ ὅτι ἐπίκεντρο τῶν προβληματισμῶν τους στάθηκε ἡ πνευματικὴ ἀνάκαμψη τοῦ ὑπόδουλου Ἑλληνισμοῦ καὶ δὲν ἀσχολήθηκαν συστηματικὰ μὲ τὶς ἐκδόσεις κειμένων τῆς κλασικῆς γραμματείας. Ἐπίσης οἱ Ἑλληνες λόγιοι τῶν μέσων τοῦ 16ου αἰώνα δὲν ἀναλίσκουν πιά τὶς δυνάμεις τους τόσο πολὺ σὲ ἐκκλήσεις πρὸς τοὺς ἡγεμόνες τῆς Δύσης γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τὸν τουρκικὸ ζυγὸ, ἀλλὰ «ἀναζητοῦν πρακτικότερες, ἄρα καὶ ἐφικτότερες, λύσεις γιὰ τὴν ἀνασυγκρότηση τοῦ κλονισμένου Ἑλληνισμοῦ καὶ τὴ στήριξη τῆς πολιτισμικῆς του ταυτότητας καὶ τῆς ἐθνικῆς του αὐτοσυνηϊδότησας. Γιὰ νὰ ἐπιτύχουν στοὺς στόχους τους αὐτοὺς, καταφεύγουν στὶς τεχνικὲς δυνατότητες πού τοὺς πρόσφερε ἡ ἐφεύρεση τῆς Τυπογραφίας καὶ ἡ ἐκφραστικὴ δύναμη τῆς λαϊκῆς γλώσσας».¹¹⁴

Ὁ σημαντικότερος ἐκπρόσωπος τῆς νοστοπρίας αὐτῆς ὑπῆρξε ὁ Κερκυραῖος λόγιος Νικόλαος Σοφιανός, γνωστὸς ἑλληνιστῆς, κωδικογράφος, ἔμπορος χειρογράφων, χαρτογράφος καὶ τυπογράφος.

114. Στ. Ε. Κακλαμάνης, *Τριβῶλης-Δεφανάρας-Βενετῶμος. Τρεῖς Ἑλληνες λαϊκοὶ στιχοῦργοι στὴ Βενετία τοῦ 16ου αἰώνα*, (πολυγραφημένη διδακτορικὴ διατριβὴ πού ὑποβλήθηκε στὸ Πανεπιστήμιο Κρήτης), 1989, 39-40.

φος.¹¹⁵ Θέλοντας, μαζί με άλλους "Ελληνες λογίους,¹¹⁶ να εξυπηρετήσκει σκοπούς παιδαγωγικούς και στενότερα εκπαιδευτικούς,¹¹⁷ πού απέβλεπαν στην κάλυψη τῶν ἐκκλησιαστικῶν και στην εὐρύτερη ἱκανοποίηση τῶν πνευματικῶν ἀναγκῶν τοῦ ἑλληνισμοῦ, ἔδειξε ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἐκδόση τῶν ἔργων τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γραμματείας στὴν καθομιλουμένη, καθὼς και τῶν λειτουργικῶν και ἄλλων κειμένων γραμμένων στὴ δὴμιώδη ἑλληνική. Ἔτσι ἡ νεόκοπη τέχνη τῆς τυπογραφίας, πού συνδέθηκε ἄμεσα μὲ τὸ πολιτιστικὸ κίνημα τῆς Ἀναγέννησης και ἔπαιξε σημαντικὸ ρόλο στὴν ἐξάπλωση τῆς Μεταρρύθμισης και τῆς Ἀντιμεταρρύθμισης, συντελεῖ τώρα ὥστε νὰ ἀπαλλαγεῖ ὁ ἑλληνοφώνος ὀρθόδοξος κόσμος ἀπὸ τὴν ἀπαιδευσία και τὴν ἀμάθεια.¹¹⁸ Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι πρόσωπα τοῦ ἐπιχειρηματικοῦ κόσμου τῆς ἐποχῆς, και ὄχι ἀπαραίτητα "Ελληνες λογίοι και ἑλληνιστὲς τῆς Ἰταλίας, ὅπως ὁ Νικόλαος Καλλέργης, ὁ Ἀνδρέας και ὁ Πέτρος Κουνάδης,

115. Layton, *The Sixteenth Century Greek Book in Italy*, 460-472, ὅπου και ὄλη ἡ πρόσφατη βιβλιογραφία.

116. Πρόκειται γιὰ τοὺς Ἀντώνιο Καλλέργη, Ἄγγελο Φορτία, Ἀντώνιο Ἐπαρχο, Κωνσταντῖνο Ράλλη, Ματθαῖο Δεβαρῆ, Γεώργιο Κόμη Κορίνθιο, Ἐρμόδωρο Λήσταρχο, Ἰάκωβο και Καντῖνο Τριβώλη, Μιχαὴλ Ροσαῖτο, Νικόλαο τὸν Χίο, Φράγκο Τελουντᾶ και Ἰωάννη Παλαιολόγο, τοὺς ὁποίους μνημονεύει ὁ Σοφινὸς στὸν πρόλογο πού προτάσσει στὴ μετάφραση τοῦ «Περὶ παιδῶν ἀγωγῆς» τοῦ Πλουτάρχου (βλ. Ἐ. Legrand, *Bibliographie Hellénique*, ὁ.π., τ. 1, 247-248).

117. Τοὺς παιδαγωγικούς και εκπαιδευτικούς αὐτοὺς σκοποὺς φαίνεται ὅτι ἐξυπηρετοῦσαν, τὰ ἴδια περίπου χρόνια μὲ τὸν Σοφινὸ, και τρεῖς ἄλλοι "Ελληνες λογίοι τῆς Βενετίας, ὁ Νικόλαος Λουκάνης, ὁ Δημήτριος Ζῆνος και ὁ Ἀνδρόνικος Νούκιος, μεταφραστὲς και διασκευαστὲς ἀντίστοιχα τῆς *Γλιόδας* (1526), τῆς *Βατραχομουμαχίας* (1539) και τῶν *Μύθων τοῦ Αἰσώπου* (1543).

118. Βλ. Στ. Ε. Κακλαμάνης, *Τριβώλης-Δεφανάρας-Βενετράμος*, ὁ.π., 40-42.

ὁ Δαμιανὸς di Santa Maria,¹¹⁹ ὁ Melchior Sessa¹²⁰ ὡς τὰ μέσα (1553) τοῦ 16ου αἰώνα, καὶ ὁ Cristoforo Zanetti,¹²¹ ὁ Μανουήλ Γλυζούνης¹²² κατὰ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ ἴδιου αἰώνα, ἔστρεψαν ἓνα μέρος τῆς δραστηριότητάς τους στὴν ἐκδόση ἐκκλησιαστικῶν κειμένων καὶ λογοτεχνικῶν ἔργων γραμμένων στὴ δημόδι ἑλληνικὴ γλῶσσα, τὰ ὁποῖα προορίζονταν γιὰ τὸ ἑλληνόφωνο ἀναγνωστικὸ κοινὸ τῆς Ἀνατολῆς. Ἔτσι μὲ τὰ ἑλληνικὰ βιβλία, πού τυπώθηκαν στὴν Ἰταλία σ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ 16ου αἰώνα μὲ προορισμὸ νὰ χρησιμοποιηθοῦν ἀπὸ Ἑλληνας τῆς Βενετίας καὶ νὰ ἐξαχθοῦν στὸ μεγαλύτερο μέρος τους στὶς ἑλληγόφωνες περιοχὲς τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου, διαμορφώθηκε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ κύριο σῶμα τῆς νεοελληνικῆς λαϊκῆς λογοτεχνικῆς βιβλιοθήκης,¹²³

119. Γιὰ τὸν Ἀνδρέα Κουνάδη καὶ τὸν πεθερὸ του Δαμιανὸ di Santa Maria, καὶ οἱ δύο τους ἀπὸ τίς σημαντικότερες μορφὲς τῆς ἑλληνικῆς τυπογραφίας τοῦ 16ου αἰώνα, βλ. Στ. Β. Κακλαμάνης, *Τριβώλης-Δεφανάρας-Βενεράμος*, ὁ.π., 40-42. Τοῦ ἴδιου, Ἀρχαῖα μαρτυρίες γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ Ἀνδρέα Κουνάδη καὶ τοῦ Δαμιανοῦ di Santa Maria. Ἀρχὲς τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας. Πρακτικὰ τοῦ Δεύτερου Διεθνοῦς Συνεδρίου «*Neograeca Medii Aevi*» (Βενετία, 7-10 Νοεμβρίου 1991), Βενετία 1993, τ. 2, 595-605. Layton, *The Sixteenth Century Greek Book in Italy*, 337-354, ὅπου καὶ ἡ κυριότερη βιβλιογραφία.

120. Βλ. γι' αὐτὸν Layton, *The Sixteenth Century Greek Book in Italy*, 448-454.

121. Ὁ.π., 522-535, ὅπου καὶ βιβλιογραφία.

122. Ὁ.π., 303-315, ὅπου καὶ βιβλιογραφία.

123. Στὴν Ἰταλία ἀπὸ τὸ 1486 ὡς τὸ 1600 τυπώθηκαν 440 περίπου ἑλληνικὰ βιβλία, στὴ μέγιστη πλειονότητά τους τυπώθηκαν στὴ Βενετία, προοριζόμενα γιὰ Ἑλληνας ἀναγνώστες (βλ. Layton, *The Sixteenth Century Greek Book in Italy*, 223-264).

ἐπιτελώντας στή συνέχεια ἓνα σημαντικό σκοπό, τήν παίδευσή τῶν λαϊκῶν στρωμάτων.¹²⁴

Αὐτή ἦταν σέ γενικές γραμμές ἡ κατάσταση τῶν ἑλληνικῶν σπουδῶν στά σημαντικότερα οὐμανιστικά κέντρα τῆς Ἰταλίας κατά τόν 15ο καί 16ο αἰώνα. Τόν 15ο αἰώνα τὸ ἐνδιαφέρον γιά τήν ἑλληνική γλῶσσα, γιά τίς ἑλληνικές σπουδές γενικά, ὑπῆρχε ἐκδῆλο παντοῦ, καί ἀσφαλῶς τόν αἰώνα αὐτόν οἱ δυνατότητες πού εἶχε ἓνας Ἰταλὸς νά μάθει ἑλληνικά πλήθυναν. Εἶναι ὁ αἰώνας τῶν μεταφράσεων τῶν ἑλληνικῶν κειμένων στά λατινικά. Ὅμως ἀκόμη καί στήν Ἰταλία ὅπου ὑπῆρχε παράδοση στή διδασκαλία τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων ἢ γνώση τῆς γλῶσσας αὐτῆς ἦταν περιορισμένη, ἀφοῦ ἀπουσίαζαν οἱ ἀπαραίτητες προϋποθέσεις γιά τή συστηματική της σπουδῆ. Μάλιστα ἡ ἔλλειψη πολλές φορές προικισμένων δασκάλων, ἢ ἔλλειψη τῶν ἀναγκαίων βοηθημάτων, ἑλληνο-λατινικῶν λεξικῶν καί ἐγχειριδίων γραμματικῆς (καί αὐτὰ πού ὑπῆρχαν ἦταν ἀμέθοδα), καθῶς καί ἡ ἔλλειψη ἐκδόσεων τῶν ἑλληνικῶν κειμένων συναποτελοῦσαν ἀνασταλτικὸ παράγοντα στήν ὅλη προσπάθεια. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι διάσημες προσωπικότητες τοῦ δέκατου πέμπτου αἰώνα, ὅπως ὁ Guarino καί ὁ Filelfo, ἐπιχείρησαν τὸ ταξίδι πρὸς τήν Κωνσταντινούπολη γιά νά μάθουν ἑλληνικά. Εἶναι ἐπίσης χαρακτηριστικὸ ὅτι μερικοὶ Ἰταλοί, ἀνάμεσα τους καί ὁ Πολιτιανός, φημισμένος ποιητῆς καί δια-

124. Στ. Ε. Κακλαμάνης, *Τριβώλης-Δερανάρας-Βενεζάμος*, ὁ.π., 42-59.

κεκριμένος φιλόλογος, έμαθαν μόνοι τους τὰ ἑλληνικά παίρνοντας μιὰ λατινική μετάφραση καὶ χρησιμοποιώντας την ὡς βοήθημα. Ὅμως παρὰ τὶς δυσκολίες πού ὑπῆρχαν τὸ ἔδαφος γιὰ τὴ μεγάλη ἀνθήση τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων στὴ Δύση σιγὰ σιγὰ προετοιμαζόταν. Κατὰ τὰ τέλη τοῦ 15ου καὶ στὶς ἀρχές τοῦ 16ου αἰώνα, ὅταν δηλαδὴ ἄρχισαν νὰ ἐκδίδονται «ἐν ἀφθονίᾳ» διδακτικά ἐγχειρίδια καὶ βοηθήματα, τὰ σοβαρὰ ἐμπόδια, πού ὡς τότε ὑπῆρχαν, ξεπεράστηκαν.¹²⁵ Καὶ αὐτὸ ἀκριβῶς συνέβη ὅταν τὴ Φλωρεντία, ὡς κορυφαῖο πνευματικὸ κέντρο τῆς Ἀναγέννησης, διαδέχθηκε ἡ Βενετία, πού ἀποτέλεσε, ὅπως εἶδαμε, τὸ λαμπρότερο κέντρο καλλιέργειας τῶν ἑλληνικῶν σπουδῶν στὴν Εὐρώπη ἐξαιτίας, κυρίως, τῆς θαυμαστῆς ἐκδοτικῆς δραστηριότητος τοῦ Ἄλδου Μανούτιου. Στὴν πόλη αὐτὴ ἄρχισε νὰ ὑλοποιεῖται καὶ τὸ παιδευτικὸ πρόγραμμα γιὰ τὸ ἑλληνικὸ ἔθνος, ὅπως τὸ εἶχε φανταστῆ ὁ Μουσοῦρος, μὲ κείμενα γραμμένα σὲ δημῶδη γλῶσσα. Εἶναι τὸ ἴδιο πρόγραμμα πού θα ἐγκαινιάσει τρεῖς αἰῶνες ἀργότερα ὁ Κοραΐς. Τὴν ἐποχὴ ἀκριβῶς αὐτὴ οἱ Ἕλληνες λόγιοι, οἱ ὁποῖοι ἔζησαν καὶ ἐργάστηκαν στὴ Δύση καὶ πού εἶχαν ἤδη συνειδητοποιήσει τὶς ἀνυπολόγιστες συνέπειες τῆς καταστροφῆς τοῦ 1453, θὰ ἐνδιαφερθοῦν γιὰ τὴν ἐκπαίδευση τῶν ὀρθόδοξων Ἑλλήνων τῆς Ἀνατολῆς, τὴν παιδεία τοῦ ἔθνους, καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τους αὐτὸ θὰ τὸ ἐκφράσουν μὲ ἐνάργεια. Αὐτοὺς τοὺς αἰῶνες, πού παιζόταν τὸ μέλλον τοῦ ἑλληνισμοῦ, ἐνὸς ἑλληνισμοῦ πού κινδύνευε νὰ σβῆσει, ἡ καλλιέργεια τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων καὶ ἡ ἀνεκτίμητη προσφορά τῆς τυπογραφίας συνέβαλαν στὴν πνευματικὴ καὶ ἰδεολο-

125. Βλ. καὶ Geanakoplos, *Ἕλληνες λόγιοι εἰς τὴν Βενετίαν*, 17.

γική ενίσχυση και προκοπή του. Τότε ακριβῶς κερδήθηκε ἡ ἐπιβίωση τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ ὡς πρὸς τὴ γλώσσα, τὴν παράδοση καὶ τὸν πολιτισμό.

ΕΥΡΕΘΡΙΑ

1. ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΩΝ

BATIKANO

Biblioteca Apostolica Vaticana

Pal. gr. 47: 42 (97)

Pal. gr. 273: 38

BENETIA

Biblioteca Nazionale Marciana

Marc. gr. 186: 42 (95)

Marc. gr. 187: 42 (95)

Marc. gr. 226: 14 (21)

BIENNH

Nationalbibliothek

Vindob. supp. gr. 39: 38

ΛΟΝΔΙΝΟ

British Library

Harley 2493: 13 (17)

MIAANO

Biblioteca Ambrosiana

Gr. I 98 inf.: 13 (19)

ΜΟΔΕΝΑ

Biblioteca Estense

Gr. 127: 42 (96)

ΟΞΦΟΡΔΗ

Bodleian Library

Canonici gr. 97: 11 (11)

Corpus Christi College

148: 11 (12)

ΠΑΡΙΣΙ

Bibliothèque Nationale

Paris. gr. 1810: 42 (95)

Paris. supp. gr. 924: 43 (99)

ΦΛΩΡΕΝΤΙΑ

Biblioteca Medicea-Laurenziana

Laur(entianus) 31. 10: 14 (21)

2. ΓΕΝΙΚΟ ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

- Ἄβινιόν 13-14
 Ἀγγλία 8
 Ἀθηναῖος· Δειπνοσοφισταί 42
 Αἰσχίνης 19, 21
 Αἴσωπος 20
 Ἀκινάτης Θωμᾶς 11
 Ἀναγέννησις 13, 25, 33, 38, 40, 48, 51
 Ἀνδεγαβοὶ βασιλεῖς 12
 Ἀνθολογία διαφόρων ἐπιγραμμάτων 31
 Ἀντιμεταρρύθμιση 48
 Ἀπολλώνιος ὁ Ρόδιος 27· Ἀργοναυτικά 31
 Ἀποστόλης Ἀρσένιος 27, 44-46
 Ἀποστόλης Μιχαήλ 35
 Ἀργυρόπουλος Ἰωάννης 24, 28, 33
 Ἀρίστιππος Ἐρρίκος 10, 11
 Ἀριστοτέλης 10, 11, 19, 24-25, 32· Πιθικά Νικομάχεια 11, 19, 21· Τὰ μετὰ τὰ Φυσικά 34
 Ἀριστοφάνης 42· Πλοῦτος 19
 Ἀρχιμήδης 11
 Βαβυλών 14
 Βασίλειος ὁ Μέγας 19, 24, 34· Εἰς Ἑξαήμερον 24
 Βατραχομομαχία· βλ. Ζῆνος Δημήτριος
 Βενετία 7, 8, 16, 20-21, 23, 31, 36-40, 42-43, 47-49, 51· οὐμανιστικὴ σχολὴ τῆς Βενετίας 38
 Βησσαρίων 27, 31-36, 42 (95)· βιβλιοθήκη 34-36, *In calumniatorem Platonis* 34
 Βιέννη 38· Σύνοδος Βιέννης 12
 Βλαστός Νικόλαος 43
 Βοκκάκιος 14-15
 Βολώνια 7, 12, 21, 23, 27
 Βουργουνδίων τῆς Πίζας 10
 Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία 37
 Βυζάντιο 17, 36
 Γαζῆς Θεόδωρος 33
 Γαληνός 10, 12
 Γαλλία 7-8
 Γερμανία 8
 Γλυζούνης Μανουήλ 49
 Γουλιέλμος τοῦ Moerbeke 11
 Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνός 10, 41, 43
 Γρηγόριος ὁ Νύσσης 10
 Γρηγορόπουλος Ἰωάννης 44-45

- Δαμιανός di Santa Maria 49
 Δαμιλᾶς Δημήτριος 28
 Δάντης 11 (13)
 Δεβαρῆς Ματθαῖος 48 (116)
 Δεκάδουος Ἰουστίνος 45
 Δημοσθένης 30· *Περὶ τοῦ Στεφάνου*
 19
 Διγέστας ἑλληνικὰ κείμενα 25
 Δόγης (Βενετίας) 36
 Δούκας Δημήτριος 7 (2), 44
 ἑλληνικὰ ἐπιγράμματα 25
 Ἑλληνική Ἀνθολογία 26, 30
 ἑλληνικὴ κοινότητα (Βενετίας) 37
 Ἑλληνικὸ Κολλέγιο τῆς Ρώμης 46
 ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ 27
 ἑλληνιστικὴ λογοτεχνία 25
 Ἑλλήνων ἐπιστολογράφων *Corpus*
 43
 Ἐπαρχος Ἀντώνιος 48 (116)
 Ἐπίκτητος 26
 Ἐρασμος 40, 41
 Ἐρμώννμος Γεώργιος 8 (3)
 Ἐτυμολογικὸν Μέγα 43
 Εὐγένιος ὁ Δ', πάπας 34
 Εὐκλείδης 10
 Εὐριπίδης 21, 31· *Ἐκάβη* 14 καὶ
 (21), *Μήδεια* 31 (66), *Ἰπ-*
 πόλυτος 31 (66), *Ἀλκίστis* 31
 (66), *Ἀνδρομάχη* 31 (66)
 Ζήγος Δημήτριος 48 (117)· *Βατρα-*
 χομομαχία 48 (117)
 Ἡρόδοτος 20, 32
 Ἡρωδιανός 26
 Ἡσιόδος 40
 Θεόκριτος 25· *Εἰδύλλια* 27
 Θεόφραστος 32
 Θεσσαλονίκη 33
 Θουκυδίδης 30, 32
 Ἰάκωβος ὁ Βενετὸς 10
 Ἰννοκέντιος ὁ Η', πάπας 26
 Ἰπποκράτης 10· ἱατρικὲς πραγμα-
 τεῖες 21
 Ἰσοκράτης, *Λόγοι* 29 (60)
 Ἰσπανία 7
 Ἰταλία 12, 20-22, 24, 48-50· ἑσ-
 τῆρια Ἰταλία 23· νότια Ἰταλία 9
 Ἰωάννης Δαμασκηνὸς 11
 Ἰωάννης Σκότος Ἡριγενῆς 10
 Ἰωάννης τῆς Κλίμακος 22
 Ἰωάννης Χρυσόστομος 22
 Καλαβρία 14
 Καλλέργης Νικόλαος 48
 Καλλέργης Ἀντώνιος 48
 Καλλέργης Ζαχαρίας 43, 46
 Καλλίμαχος 25· *Ἵμνοι* 31
 Κάλιστος Ἀνδρόνικος 24, 26-27,
 33
 Καπνίων 28 (57)· ἑλ. Reuchlin
 Johann
 Καρτερόμαχος Σκιπίων 45

- Κατάνη 10
 Κάτω Χῶρες 8
 Κοραῆς 51
 Κορίνθιος Γεώργιος 48 (116)
 Κουνιάδης Ἀνδρέας 48-49
 Κουνιάδης Πέτρος 48
 Κρήτη 14, 28, 35, 38
 Κυδώνης Δημήτριος 16
 Κωνσταντινούπολη 10, 19-22, 34-35, 50

 Λάσκαρις Ἰανὸς 8 (3), 27, 29, 31, 33, 40, 42, 44, 46
 Λαυρέντιος τῶν Μεδίκων 25-26, 30
 Λέων ὁ Ι', πάπας 8, 28, 42, 45-46
 Λήσταρχος Ἐρμούδωρος 48
 Λίβιος 13 (17)
 Λονδίνο 27 (54)
 Λουκάνης Νικόλαος 48 (117)
 Ἰλιάδα 48 (117)
 Λουκιανὸς 20, 38· Διάλογοι 31
 Λυσίας 21

 Μανουήλ Β' Παλαιολόγος 16
 Μανούτιος Ἄλδος 39-42, 44, 51
 Μάντοβα 7, 23, 33· σχολή τῆς Μάντοβας 38
 Μάξιμος ὁ Ὁμολογητῆς 10
 Μαρκιανὴ Βιβλιοθήκη 36
 Μέδικοι 18, 31· βιβλιοθήκη τῶν Μεδίκων 30
 Μεσσήνη 7
 μετακλασικοὶ συγγραφεῖς 25
 Μεταρρύθμιση 48
 Μιλάνο 7, 19, 21, 23, 26-29
 Μουσαῖος· Ἡρώ καὶ Λεάνδρος 31
 Μουσοῦρος Μάρκος 27, 39-42, 44, 46, 51· ῥοδὴ εἰς Πλάτωνα 42 (95)
 Μῦθοι τοῦ Αἰσώπου βλ. Νούκιος Ἀνδρόνικος
 «Νεακαδῆμεια» 45
 Νεάπολη 12, 33
 νεοπλατωνικὴ φιλοσοφία 23
 Νεοπλατωνισμὸς 23
 Νικόλαος ὁ Ε', πάπας 8, 31-32
 Νικόλαος Ρηγινὸς 12
 Νούκιος Ἀνδρόνικος 48 (117)
 Μῦθοι τοῦ Αἰσώπου 48 (117)

 Ξενοφῶν 21, 32· Κύρου Παιδεία 21· Ἀπομνημονεύματα 34

 Ὅμηρος 13 (19), 14, 20, 25, 40· πρώτη ἔντυπη ἔκδοσις τοῦ Ὁμήρου 28· Ἰλιάς 13, 21, 25· Σχόλια στὴν Ἰλιάδα 46
 Ὁξφόρδη 11-12· Πανεπιστήμιο τῆς Ὁξφόρδης 28 (56)
 οὐμανισμὸς· γαλλικὸς οὐμανισμὸς 8 (3)· ἑλληνικὸς οὐμανισμὸς 30· ἰταλικὸς οὐμανισμὸς 7, 12, 25· οὐμανισμὸς στὴ Γερμανία 28

- ούμανιστής (-ές) 13-14, 16, 19, 20,
 44, 47
 ούμανιστικό κίνημα 15
- Παβία 19
 Πάδοβα 23, 27-28, 39, 41· Πανε-
 πιστήμιο τῆς Πάδοβας 39-41
 Παλαιολογίνα Νοταρά Ἴλννα 43
 Παλαιολόγος Ἰωάννης 48 (116)
 παπική Αὐλή 13-14
 Παρίσι 12, 27, 31, 41
 Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας 23
 πατερικά κείμενα 20
 Πausανίας 42
 Πετράρχης 13-15
 Πίζα 10
 Πιλάτος Λεόντιος 14
 Πίνδαρος 20, 46
 Πλάτων 10, 24, 32, 34, 38, 42·
 Παρμενίδης 11· Φαίδων 11, 19·
 Μένων 11, Γοργίας 19· Κρίτων
 19· Ἀπολογία 19· Νόμοι 23
 Πλατωνισμός 23, 18
 Πλήθων Γεμιστός Γεώργιος 23
 Πλούταρχος 20, 26· Βίοι 20-21,
 38· Περὶ παίδων ἀγωγῆς 48
 (116)
 Πλωτίνος 24
 Πολιτιανός Ἄγγελος 25-26, 28,
 50· Ἐλ. Poliziano Angelo
 Πορφύριος Ὀμηρικὰ ζητήματα 46
 Πρόκλος 11
- προουμανιστικός 12
 Πτολεμαῖος 11, 32
- Ράλλης Κωνσταντῖνος 48 (116)
 Ρήγιο 12
 Ροσαίτος Μιχαήλ 48 (116)
 Ρώμη 7-8, 12-13, 21, 23, 27, 31-
 33, 36, 38, 41, 46
- Σαλαμάγκα 12
 Σιγηρός Νικόλαος 14 (20)
 Σιέννα 21, 33
 Σικελία 9-20
 Σουΐδας 29
 Σοφριανός Νικόλαος 47, 48 (116)
 Σοφοκλῆς 30· Σχόλια σὲ ἑπτὰ τρα-
 γωδίες (Αἴας Μαστιγοφόρος,
 Ἡλέκτρα, Οἰδῖπους Τύραννος,
 Ἀντιγόνη, Οἰδῖπους ἐπὶ Κο-
 λωνῶ, Τραχίνια καὶ Φιλοκτή-
 της) 46 (112)
 Σταυροφορία 32
 Στράβων 32
 συλλέκτης χειρογράφων 21, 30
 Συμεωνάκης Ἰωάννης 39 (87)
- Ταρχανιώτης Μάρουλος 26
 Τελουντᾶς Φράγκος 48 (116)
 Τοσκάνη 27
 Τοῦρκοι 16, 32
 Τραπεζούντιος Γεώργιος 23, 33-34,
 38

- Τριβώλης Ἰάκωβος 48 (116)
- Φερράρα 7, 20, 23, 33, 41
- Φλωρεντία 7-8, 14-16, 18, 20-23, 26-31, 36, 40-41, 51· Πανεπιστήμιο τῆς Φλωρεντίας 14· Πλατωνικὴ Ἀκαδημία τῆς Φλωρεντίας 24· Σύνοδος Φλωρεντίας 22, 24· Φλωρεντινὴ Πλατωνικὴ ἀναγέννησις 24· Φλωρεντινὸ Σπουδαστήριον 16· φλωρεντινὸς κύκλος 20
- Φορτίας Ἄγγελος 48 (116)
- Χαλκοκονδύλης Δημήτριος 26-29, 33-39· τύπωσε Ἰσοκράτης, Λόγοι 29 (60), Ἐρωτήματα 29 (60), Λεξικό, Σουΐδας 29 (60)
- Χάνδακας 39
- Χίος Νικόλαος 48 (116)
- Χρυσολωρᾶς Μανουὴλ 15-19, 31, 38, 41· Ἐρωτήματα 17, 31, 46· οἰκογένεια Χρυσολωρᾶ 20
- Ψευδοδιονύσιος Ἀρεοπαγίτης 10-11, 22
- Aleandro Girolamo 41
- Alopa Lorenzo 30
- Aurispa Giovanni 21, 30
- Bacon Ρογγῆρος 11
- Bade Josse 31 (67)
- Barbaro Ermolao 39
- Barbaro Francesco 38, 39
- Bembo Pietro 39
- Biondo Flavio 33
- Bonamico Ἀάζαρος 41
- Bracciolini Poggio 33
- Bruni Leonardo 16-17, 19, 21, 25, 32
- Budé Guillaume 8 (3), 31 (67)
- Cencio de Rustici 17
- Ficino Marsilio 24
- Filelfo Francesco 20, 50
- Forteguerra 45· ἑλ. Καρτερόμαχος Σκιπίων
- Gregorio de Città di Castello (Tiphernas) 8 (3)
- Grosseteste Ροβέρτος 11
- Jiménez Φραγκίσκος 7
- Lefèvre d'Étapes Jacques 8 (3)
- Linacre Tomas 28
- Lincoln 11
- Lipomanno Marco 39
- Ludovico il Moro 29

-
Perotti Nicolò 33	Tardif Guillaume 31 (67)
Pinus Johannes (Jean de Pins) 43	Tortelli Giovanni 19
Platina Bartolomeo 33	Traversari Ambrosio 22
Poliziano Angelo 24-25· ἑλ. Πολι-
τιανός Ἕλληνας	Trevisan Zaccaria 38
Reuchlin Johann 28 (57)· ἑλ. Κα-
πυρίων	Valla Lorenzo 25, 33-34
Salutati Coluccio 15-16	Veronese Guarino 16, 20-21, 38,
41, 50
Sessa Melchiorre 49	Vittorino da Feltre 38
Strozzi Palla 15-16, 24, 27, 39	Zanetti Cristoforo 49
	Zeno Carlo 39